

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 66 Ekim 2019

www.sosyalarastirmalar.com

Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 66 October 2019

www.sosyalarastirmalar.com

Issn: 1307-9581

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3668>

HZ. PEYGAMBER'İN SÜNNETİ/HADİSLERİ VE BAZI YÖNETİCİLERİN ÖRNEK UYGULAMALARI ÖZELİNDE ADÂLETİN TE'SİSİNE YÖNELİK TEMEL YAKLAŞIMLAR*

THE BASIC APPROACHES INTENDED FOR BUILDING THE JUSTICE IN THE SPECIALITY OF THE PROPHET MUHAMMED'S SUNNAH/HADITHS AND SOME STATESMEN'S APPLICATIONS

Yusuf AÇIKEL**

Öz

Peygamberlerin, yeryüzünde fitne ve haksızların önüne geçmek, hak ve adaletin yerleşmesini sağlamak, insanlığa rehberlik yolunda üstlendikleri mühim görevlerindedir. Adâlet ilkesi semâvî dinlerin tamamında yer alan temel bir kavramdır. Adâlet; bir işi yerli yerine koyma, sahibine hakkını verme, eşitlik ve denklik, hak ve hukuka uygunluk gibi anlamlara gelmektedir. Hukûk ilminde ise, kanunların eşitlik ilkesine göre uygulanması, herkesin kanun önünde eşit tutulması şeklinde ifade edilmiştir. Birine lâıyk olduğunu vermek adâlet, çok daha fazlasını vermek ise ihsan, rahmet ve lütuf olarak değerlendirilmiştir.

Hz. Peygamber, hayatını itidal ve istikamet üzere sürdürmüş, İslâm'ın adâletle muamele etmeyi ilke edinen bir din olduğunu bizatihi sünnetiyle ortaya koymuş; muamelelerinde insanlar arasında fark gözetmeyip, kanun önünde herhangi bir imtiyaza müsamaha göstermemiştir. Kur'an-ı Kerim'de de, toplumda adâletin temin ve tesis edilmesinin, bütün insanların hak ve hukukunun korunmasının ve hukukun üstünlüğüne bağlı bir yönetimin kurulmasının amaçlandığı görülmektedir. Ayrıca insanlardan ve mü'minlerden adâlet esasına uymalarını istemiş, bunun karşısı olan haksızlık ve zulümden onları şiddetle men etmiştir. Zulüm ve haksızlıkların sıkça yaşandığı günümüzde vazgeçilmez bir hukuk prensibi olarak adâlet, daha fazla önem ve değer kazanmış durumdadır. Bu ehemmiyetten hareketle makalede, gayet şümüllü bir anlam zenginliğine sahip olan adâlet kavramının, mahiyeti ve önemine değinilmiş, akabinde Kur'an-ı Kerim ve hadislerden hareketle adâlet mefhumu ilâhî, hukukî, sosyal, iktisadî, uluslararası, denklik ve fideye şeklinde muhtelif boyutlarıyla altı ana başlık altında incelenmiş olup özellikle Hz. Peygamber'in sünnetinde tesis ettiği yargılamada adâlet üzerinde durulmuştur. Bu arada adâletin tecellisine yönelik, kendisini ve yakınlarını kayırma, hevaya uyma, şirk koşma, kin ve öfke duyma ve din ve inanç farkı gibi engellere yer verilmiştir. Asr-ı saadetten bazı uygulama örneklerine temas edilerek Hz. Peygamber'in adâleti tesisindeki tutumu ve tutarlılığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'den ve sonraki dönemlerden bazı uygulama örneklerine de değinilerek adâlet ilkesinin, nebevî uygulama ile tesis edilmiş olan evrensel bir hukuk, sosyal adâlet ve ahlâkî değer olduğuna ve İslam medeniyetinin temel esaslarından birini teşkil ettiğine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adâlet, Hukuk, Hz. Peygamber, Hadis, Sünnet.

Abstract

One of the important mission of the Prophets that they take over guiding for humanity is to destroy the persecutions and injustices in the world and to provide to maintain the rights and justice. The justice principle is the main rule which takes place in all the celestial religions. The justice means to put something on its place, to give someone his rights, equality and equivalence and to be suitable to the rights. In the jurisprudence justice means implementation of the law according to equality principle and to equate the laws for everyone. Giving someone his rights is justice. Giving much is mercy, grace and beneficence.

* Bu makale, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı Başkanlığı tarafından 2006 yılında Isparta'da tertip edilmiş olan VI. Kutlu Doğum Sempozyumu'nda sunulan "Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarından 'Adâlet' Prensipleri" adlı kısmen yayınlanmış tebliğin, yeniden gözden geçirilerek genişletilmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

The Prophet Muhammed completed all his life on truth and honesty. He showed that Islam was a religion which adopted the justice a principle on his sunnah. He did not tolerate to a concession before the law among the people at their behaviours. It has been seen that the Holy Quran intended the justice to be built and to be kept the rights all of the people and to be designed a management in the context of justice superiority. Also the Quran wanted people and Muslims to obey the principles of justice and strongly forbided them from the persecutions and injustices which are against justice.

As an indispensable law principle, the justice became an important and valued norm in our world which persecutions and injustices often have been continued in it. Basing on this importance in the article it is mentioned to the importance of the concept of the justice which has richness of meaning. And then the concept of justice is examined in the six main title in the context of the Quran and the Hadiths in the different sizes of the form of divine, legal, social, economical, international, equivalence and ransom. By the way it is taken place to the obstacles in the way of the manifestation of justice, like favoritism for another or himself, following his enjoys, making someone or something partner for God, feeling hatred and anger and difference of religion and faith. Specially in the judgement it is emphasized on the attitude of the Prophet Muhammed and his consistency of the justice that he built on his Sunnah. It is put forth the justice of the Prophet Muhammed by giving examples from the life of the Muslims who lived with him together. Also it is taken attention to the justice principle that it is one of the main rule of Islamic civilization and it is a universal law that is built with the Prophet's application and it is a social justice and ethical values by giving some examples from the life of Muslims after the Prophet Muhammed.

Keywords: Justice, Law, Prophet Muhammed, Hadiths, Sunnah.

Giriş

Peygamberlerin önemli bir görevi, yeryüzünde ilâhî nizamın gereği olarak sosyal dengelerin korunmasını, fitne ve zulmün kaldırılmasını, hak ve adâletin ikame edilmesini sağlamaktır (Hadid, 57/25). Toplumda ve yönetimde adâleti tesis etmek semâvî dinlerin temel esaslarından biridir. Bu da hak ve adâlet temelli bir sosyal düzenin oluşturulmasının, insanların irade ve tercihlerine, istek ve arzularına terk edilmediğinin bir göstergesidir (Bakara, 2/143, 191, 193; Nisa, 4/135; Maide, 5/8; Enfal, 8/39; Sâd, 38/26). Zira Peygamberler kötülüğü kaldırıp, iyiliği hâkim kılmakla, hakkı ve adâleti tesis etmekle yükümlüdürler. Hz. Muhammed de aynı nübüvvet geleneğinin son temsilcisidir. Ancak O (s.a), önceki peygamberlerden farklı olarak tüm insanlığa gönderilmiş (Buhârî, Teyemmüm 3, Salât 56, 1, Humus 8; Müslim, Mesâicid 3: Nesâi, Gusl 26) ve kendisinden sonra bir daha peygamber gönderilmeyecek olması (Enbiya, 21/107; Ahzab, 33/40; Sebe, 34/28) hasebiyle, sunduğu mesajlarla da evrensel ve çağlar üstü bir niteliği hâizdir.

Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in sünnetinde ve hadislerinde İslâm'ın adâlet anlayışı ve adâlete verdiği değer, hem teorik hem pratik açıdan tüm boyutlarıyla ortaya konulmuştur. Adâlet kavramının anlamı, mahiyeti ve pratiğe yansımaları incelenirken konu, öncelikle hiç şüphesiz Kur'an ve sünnetin/hadislerin verileri bağlamında ele alınacak ve değerlendirilecektir.

İslâm'ın nihâî hedeflerinden birisi, Allah'a (c.c) karşı sergilenen en büyük zulüm ve haksızlık olarak nitelenen şirkin (Lokman, 31/13) ortadan kaldırılmasıdır. İslâm'ın diğer bir hedefi ise; peygamberlerin gönderiliş gayelerini de içeren, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu, yapmış olduğu sosyal düzenlemeler ile temin etmesidir. Bu bağlamda İslâm'ın temel kaynaklarında, üzerinde oldukça fazla ve önemle durulan bu sosyal düzenlemeler ile ilgili bir prensip de adâlet kavramıyla ifadesini bulmaktadır.

Bu makalede öncelikle adâlet kavramının mahiyeti ve önemi âyet ve hadislerle ele alınmaya; akabinden hadis ve sünnet verilerinde yer alan örnek uygulamalardan hareketle Hz. Peygamber'in adâlet anlayışı ve adâleti te'sisi, ayrıca sonraki dönemlerde bazı halife ve yöneticilerin örnek uygulamaları ortaya konulmaya çalışılacaktır

1. Adâlet Kavramının Mahiyeti ve Önemi

Adâlet kelime olarak, "A.D.L", "عدل" kökünden türeyen soyut bir isimdir. Sözlükte; düzeltmek, düz oturmak, eğri bir yoldan doğru bir yola kaymak, sapmak, geçmek, eş, eşit, muâdil olmak, dengede tutmak, dengelemek, dengede olmak, tartmak (İbn Manzûr, ts., XI, 430 vd.), anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise; din bakımından yasak olan şeylerden kaçınmak suretiyle, doğru yol üzere istikamette olmak (Cürçânî, 1983, 147); başka bireyin hakkını noksansız vermek ve ondan hakkı ifâ etmesini istemek (Kâdî Abdülcebâr, 1965, 165) manasındadır. Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1109) ise ihsan terimi ile kıyas yaparak en geniş kapsamlı tanımı şöyle yapmıştır: "Adâlet, borcunu vermek, alacağını istemektir; görevini yerine getirmek ve hakkını almaktır. İhsan ise borcundan daha fazlasını vermek, alacağından daha azına razı olmaktır" (Râgıb el-İsfahânî, ts., 119). İslâm filozoflarından İbn Miskeveyh'e (ö. 421/1030) göre, toplumsal münasebetlerdeki dengenin (itidal) yahut adâlet ve eşitliğin temininde temel kaynak din, esas vasıtalarsa, hâkim ve paradır.

Paranın bu özelliği, ticaret gibi hukuka konu olan muamelelerde, eşitlik ve adâleti sağlama fonksiyonundan ileri gelir. Zira en büyük kanun, bütün kanunların öncüsü Allah'ın kanunu, ikincisi hâkim, üçüncüsü paradır (İbn Miskeveyh, h.1398, 126-127). Toplumun bütün fertleri ve zümreleri arasındaki ilişkilerde denge, dolayısıyla sosyal adâlet bu kanunlar sayesinde gerçekleşir. Hayatın her alanında yansıma bulabildiği (Akyüz 1998, 112), İslâm'ın ahkâmının, herkese karşı aynı şekil ve şartlarda uygulamasını istediği adâlet, önemli bir prensip hatta bir ibadet gibi telâkki edilmiştir. Bu sayede her türlü haksızlık ortadan kalkacak, özellikle insanların sosyal yaşantılarında, güvene dayalı sağlam ilişkiler meydana gelecektir (Kazıcı, 1996, 116). Adâletin zıddı "Zulüm" ise sözlükte, "bir şeyi ait olmadığı mekâna koymak, haksızlık, eziyet" demektir (İbn Manzûr, ts., XII, 373). Terim olarak, "haktan bâtla sapma, zorbalık, belirlenmiş hudutları çiğneme, birinin mülkünü rızasız kullanma, başkasını zarara sokma", özellikle de "yetkili ve güçlü kişilerin gösterdikleri adâletsiz ve haksız ameliye" gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Râgıb el-İsfahânî, ts., 315-316). Bu tanımlardan hareketle; başkalarının gelişi güzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen tutarlı bir doğruluk, ruhî bir denge ve ahlâkî bir olgunluk (Atik, 1996, 44), haksızlık, hakka ve hukuka göre hüküm vermek manasında olan adâlet, insanların bütün haklarına saygı gösterme, herkese lâıyk olduğu ve hak ettiği nispette hakkını verme anlamında toplumun ahlâkî, hukukî ve fikrî değerlerindedir. Zira insanoğlunun, hiçbir ayırım yapmadan, hayatta sunulan nimet ve külfetler karşısında eşit tutulması, sonra çalışması, ehliyeti ve işe liyakati ölçüsünde hakkını elde etmesi, adâletin yerini bulması demektir. Bu bağlamda İslâm, adâleti mülkün temeli ve toplumların bekasının en önemli şartı olarak saymıştır (Kandemir, 1979, 143, 146; Şeker, 1991, 50). Ayrıca âyetlerde insanın fizyolojik ve fizyonomik yapısındaki uyum, ahenk ve estetik görünüm (İnfitar, 82/7-8), adâlet kavramıyla ifade edilmektedir. Başka âyetlerde de insanın ruhî ve manevî yapısında bulunan denge ve ahenk, adâlet kavramının şumulüne giren ahsen-i takvim (Tin, 95/4) ve tesviye (Şems, 91/7) tabirleriyle dile getirilmiştir (Eskicioğlu, 1996, 118-9).

Öte yandan adâlet, insanları toplum içinde rahat yaşatan, rahat ettiren bir güven kaynağı olmuştur. Sadece bir sınıfın, bir zümrenin elinde hak dağıtan bir kurum değil; aksine her renk, din, dil, ırk ve cins, insanı kucaklayan, hepsinin üzerine koruyucu kanatlarını geren mekanizmanın adıdır (Atik, 1996, 45). İnsanlar adâletli kişide doğruluk, davranış güzelliği, üstün bir kişilik gördükleri için, onun hakkında kötü bir şey düşünmezler, sözüne uyar ve onun gösterdiği doğru yolda giderler (Ebû Zehra, ts., 109). Takdir edileceği üzere, sadece yöneticilerin adâletli olması, özel ve tüzel hak ve hürriyetlerin temini için yeterli değildir. Ayrıca kişinin, diğer insanlara, canlılara, tabiata ve çevreye, hatta kendisine adâletli davranması gerekmektedir (Karatepe, 1996, 112-113). Burada yeri gelmişken konumuzu doğrudan ilgilendiren "hak" kelimesi üzerinde de kısaca duralım. Sözlükte, "hakikat, doğru, mevcudiyeti kesin olan ve durağan" manalarında isim olan hak, (cemisi hukûk) umumiyetle bâtılın zıddı olarak kullanılmaktadır (İbn Manzûr, ts., X, 49). Terim olarak ise, "hakikate uygun olan hüküm" (Râgıb el-İsfahânî, ts., 125-126; Cürçânî, h.1403, 120); İslâm hukukunda da, kökünde "uygunluk" anlamı bulunmasından dolayı, insan dimağında kendiliğinden var olan adâlet, hak ve doğruluk gibi kavramlarla uyumlu şekilde, insanî ilişkilere ve hukuk düzenine göreceli ve öznel de olsa yansımasıdır (Bardakoğlu, 1997, 139).

İfade edelim ki, İslâm mütefekkirleri ictimâî ve siyasî yönden de "adâlet ilkesi" üzerinde durmaktadırlar. Devlet başkanı veya yöneticilerin toplumun iktisâdî, sosyal ve her türlü işleri ile ilgili durumlarda adâletli davranmalarının, hem kendilerinin hem de toplumun güveni ve huzuru yönünden önemli olduğunu, böyle bir hareketin toplumda gayret ve çalışmayı artırdığını, bollaşmanın olduğunu ve neticede devleti güçlendirdiğini, böylece devletin ve yönetimin devamının sağlandığını vurgulamaktadırlar (Rayyis, 1995, 297). Nitekim dünyanın mamur, halkın emniyet ve huzur içinde olması adâletle mümkün iken, harap olması ise zulümle olur. Zira bir idareci, halkı arasında adâleti gözeten, zulüm ve fesat işlemeyen ve sonuçta kendisine yapılmasını istediği muamelenin, yönettiği kişilere de yapılmasını; kendisine yapılmasını arzu etmediği hususların da karşı tarafa yapılmamasını uygun görmesiyle ancak âdil sayılabilir (Korkmaz, 1995, 137). Tarihi kayıtlar, küfürle yönetilen devletlerin yaşadığını, zulümle yönetilenlerin ise yıkıldığını; yaşamadığını göstermiştir. Ateşe tapan mecûsi din adamları, dünyayı dört bin yıl yönetmişlerdir. Böyle uzun bir müddet iş başında kalmalarının sebebi, halk arasında adâletle muamele etmeleri, insanları koruyup gözetmeleri, dinlerinde zulüm ve haksızlığa yer vermemeleridir (Gazzâlî, 1988, 44).

Çalışmamızın kavramsal çerçevesini bu şekilde özetledikten sonra, ilgili kavramın Kur'ân ve Sünnet'teki yerini tetkik edebiliriz.

2. Muhtelif Boyutlarıyla Adâlet

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti/hadisleri incelendiğinde adâleti altı ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunları kısaca inceleyelim.

2.1. İlâhî Adâlet

İlâhî adâlet, Yüce Allah'ın herkese yaptığının hesabını sorması ve hiç kimseye en küçük bir haksızlıkta bulunmaması, herkese hakkının karşılığını tam olarak vermesidir. Nitekim Allah'ın (c.c) isimleri arasında yer alan ve adâlet sıfatını ifade eden '**el-adl**' ismi, "çok âdil, asla zulmetmeyen, hakkaniyetle hükmeden, haktan başkasını söylemeyen ve yapmayan" anlamına gelmektedir (Topaloğlu, 1988, I, 387). Dolayısıyla adâlet, ilâhî boyutu olan bir kavramdır.

Allah Teâlâ, kullarına amellerinin karşılığını, rahmetinin bir gereği olarak kat kat verebilir (Bakara, 2/245, 261), ancak asla onda bir eksiltme olmadığı gibi, zaman aşımı da yoktur (Özdemir, 2013, 56). İnsanların dünyada yaptıklarının karşılığı, ahirette tartıya girerek sevap-günah dengesine göre adâletlice verilir, hiçbir haksızlık yapılmaz (Araf, 7/8-9; Yunus, 10/47, 54; Enbiya, 21/47; Mü'minûn, 23/102-3; Karia, 101/6-9). Buradan hareketle, ilâhî adâlet kavramı ayetlerde; sevap ve ceza (Araf, 7/39; Nahl, 16/32; Zümer, 39/10; Beled, 90/10; Zilzal, 99/7), hidayet ve sapıklık (İsra, 17/15; Muhammed, 47/17), teklif ve güç (Bakara, 2/286), iyilik ve güzellik konularını akla getirmektedir (Gannuşı, 1996, 66-70). Nitekim Yüce Allah'ın sözü, dosdoğru ve adâletlidir (Enam, 6/115). Aynı şekilde bireylerin, her türlü konuşma ve görüş açıklamalarında, yakınları aleyhine bile olsa, adâletten ayrılmamaları gerekir (Enam, 6/152; Ahzab, 33/5; Şûra, 42/17). Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de, adâlet ve takva arasında mantıkî bir bağın olduğu görülmektedir. Buna göre takva sahibi adâletli olmalıdır. Çünkü takvanın en açık görüntüsü ve işlevi âdil olmakla, doğru ve dürüst davranmakla ortaya çıkar. Dürüst ve âdil olmanın şartı ise güvenilir olmaktır (Atik, 1996, 44). Bu itibarla Kur'an-ı Kerim'e göre ilâhî adâlet; Yüce Allah'ın, herkese verdiğinin hesabını sorması ve hiç kimseye yaptıklarının karşılığını sunarken, en küçük bir haksızlıkta bulunmaması demektir (Özdemir, 2013, 61).

2.2. Hukûkî/Hukukta Adâlet

Hukûk ilminde adâlet, kanunların eşitlik ilkesine göre uygulanması, herkesin kanun önünde eşit tutulması şeklinde ifade edilmiştir. Hz. Peygamber'in verdiği müjdeye göre âdaletli yönetici, haktan ve hukuktan yana, ortaya koyduğu adâletli yönetiminin olumlu sonuçlarını, dünyada fazlasıyla görür. Nitekim bu ilkeyi sağlayan yöneticiler, Hz. Peygamber'in (s.a) hadisinde şöyle değer kazanmıştır: "*Yedi sınıf insan vardır ki Allah (c.c) onları gölgesinden (himayesinden) başka gölgenin (himayenin) olmadığı günde, bizzat kendi gölgesinde gölgelendirecektir (himaye edecektir): Âdil yönetici,...*" (Buhârî, Ezân 36; Zekât 16; Müslim, Zekât 91). Kıyamet gününde Allah'ın (c.c) en çok kızdığı kişiler ise, şiddetli azaba uğrayacak zalim idareciler olacaktır (Ahmed, 1992, III, 23).

Öte yandan insanoğlunu ve kâinatı belirli bir nizam, intizam, yerli yerinde ve sonuçta bir mîzan ile yaratan Yüce Allah, şu âyetiyle insanoğlunun yargıda, idarede ve bütün beşerî ilişkilerinde adâlete göre hareket etmesini istemiştir: "*Allah adâleti, ihsanı, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor*" (Nahl, 16/90). Meselâ Hulefâ-yı Râşidîn ve Aşere-i Mübeşşere, ahlâk ve din yönünden Arapların en hayırlısı olarak kabul edilirken, kanun önünde bir bedeviden farkları yoktur. İslâm, bütün insanlığı bir aile olarak kabul ettiği için, halife ile normal bir vatandaş arasında, işlediği suçun cezasını çekme yönünden de hiçbir fark görmemiştir. (Beyhakî, 2011, XX, 404). Devlet işlerini yürütmesi, onu işlediği suçların cezasını çekmekten alıkoyamaz (Ebû Zehra, 1993, 55, 59). Hatta Hz. Peygamber, bir hadisinde de, "*Allah'a yemin ederek; kızı Fâtma'nın da hırsızlık yapması durumunda onun da elini keseceği*" (Buhârî, Ashâbü'n-Nebî 18; Hudûd 16; Müslim, Hudûd 11; Tirmizî, Hudûd 6; Nesâî, Sârik 5, 6; Ahmed, 1992, III, 356, 395; VI, 162) uyarısında bulunmuştur. Aslında "hukukî/hukukta adâlet" başlığı ile ilgili hem Kur'an-ı Kerim'de, hem de sünnet/hadislerde pek çok husus vardır. Meselâ Kur'an-ı Kerim'de; hükümde (Nisâ, 4/58; A'raf, 7/181; Şûra, 42/15) ve yargılamada (Maide, 5/8), şahitlikte (En'âm, 6/152; Bakara, 2/282), ailede (Nisâ, 4/3, 129), sağlam karakterli kişiler hakkında (Maide, 5/95, 106; Talak, 65/2), hasımlar arasında (Hucurât, 49/9) ve insafta adâlet (Nahl, 16/75-6) olmak üzere birçok konu yer almaktadır. Özellikle belirtmeliyiz ki, bu ve benzeri konularda âyet ve sünnet/hadislerden misaller, oldukça fazladır (Gannuşı, 1996, 60-62). Ancak makalenin sınırını aşacağı için, sadece burada, meselenin izahına yetecek temsil miktarınca, âyet ve hadislerle yetinilecektir.

Diğer taraftan insanoğlu, bizzat kendisine karşı da âdil olmalıdır. Zira kendi üzerinde nefsinin, Rabb'inin, misafirin ve ailesinin hakkı vardır. Dolayısıyla insanın, her hak sahibine hakkını verme sorumluluğu mevcuttur (Tirmizî, Zühd 63). Nitekim Hz. Peygamber'in farklı vesilelerle dile getirdiği "*Her*

hak sahibine hakkını ver" (Buhârî, Savm 51; Tirmizî, Vesâyâ 5) öğüdü, bu konuyu açıklığa kavuşturacak temel bir ilkedir. Buna göre ana ölçülere bağlı kalmak suretiyle, her kişiye hak ettiğinin verilmesi, adâletin en güzel şekilde temin edilmesini sağlayacaktır (Komisyon, 2013, IV, 409). Özellikle eşlerin birbirleri üzerindeki haklara riayet etmeleri, haksızlık etmemeleri gerekir. Hz. Peygamber'in bu konuda ne kadar hassas olduğu birçok rivayette dile getirilmiştir (Ebû Dâvûd, Nikâh 37-38). Zira adâlet şuurunun meydana geldiği ilk mekân, kesinlikle ailedir. Cinsiyet farkı gözetilmeden, aile bireylerinin tamamının ekonomik ve mânevî ihtiyaçlarının, Rahman'ın tayin ettiği adâlet ölçüleri içinde sunulan bir ailede büyüyen insanlar, yaşamları süresince adil davranmaya adaydır. Bundan dolayıdır ki Allah Rasûlü (s.a), "Allah'tan hakkıyla sakının!" buyurduğu ikazının hemen ardından, "Çocuklarınız arasında adâletli davranın" (Buhârî, Hibe 13; Ebû Dâvûd, Büyü' 83) ifadesini kullanmıştır. Çünkü Allah korkusu ile adâlet hem komşu, hem de birbirlerinin mütemmimidir. Yine Hz. Peygamber'in müjdesine göre, bu duyarlılığa sahip ebeveynlere verilecek ödül ise, doğrudan doğruya cennet olacaktır (Ebu Dâvûd, Edeb 120-121). Nitekim servetinin bir kısmını çocuklarından birine bağışlayan sahâbîye karşı, Rasûlullah'ın (s.a) takındığı tavır, bunun güzel bir örneğidir. Nu'mân b. Beşîr'in (ö. 64/684) annesi Amra binti Ravâha, kocasından, çocuğuna bir miktar mal ister. Koca ise işin üstüne düşmeyerek, bir sene kadar zevcesini oyalar. Ancak zevce isteğinden vazgeçmez. Nihayetinde koca, Nu'mân'a yardım etmeyi kabul eder. Ancak bu defa da annesi, yapacağı bu bağışa Rasûlullah'ı (s.a) şahit göstermedikçe kabul etmeyeceğini söyler. İbn Beşîr, Nu'mân'ın elinden tutarak Hz. Peygamber'e gider ve durumu şöyle bildirir: "Yâ Rasûlallah! Bu çocuğun annesi, kendisine yaptığım bağışa sizin şahit olmanızı istiyor." Rasûlullah (s.a) ânında sorar: "Başka çocuğun var mı?" "Evet, var" yanıtını alınca, gene sorar: "Peki, hepsine aynı miktarda mal verdin mi?" Baba İbn Beşîr, "Hayır, ey Allah'ın Rasûlü!" diye cevap verir. Rasûlullah (s.a), "O zaman beni şahit tutma. Çünkü ben adâletsizliğe şahit olamam!" (Müslim, Hibe 14) buyurur. Ayrıca, "İyilik yapmaları konusunda çocuklarının sana eşit davranmalarını istemez misin?" diye ekler. Nu'mân'ın babası, "Elbette isterim yâ Rasûlallah!" diye cevap verir. Rasûlallah (s.a), "O hâlde bu şekilde yaptığın olmaz" (Müslim, Hibe 17). Çocuklarınız arasında eşitliği gözetin (Müslim, Hibe 18). Onların sana iyi davranmaları, nasıl senin onlar üzerindeki hakkın ise, aralarında adâletli davranman da, onların senin üzerindeki hakkıdır" buyurur (Ebû Dâvûd, Büyü' 83). Bu şuurun hâkim olduğu bir ailede büyüyen çocuk, hayata atıldığı zaman hem kendine, hem de diğer insanlara adâlet ile davranacaktır. Yaptığı tüm işlerde ve yüklendiği bütün sorumluluklarda, durum aynı olacaktır. Hatta en üst düzeyde bir bürokrat veya bir işçi de olsa, yüreğinde daima Allah korkusu, hakkaniyet hissi ve adâlet duygusu taşıyacaktır (Komisyon, 2013, IV, 410-411).

Kur'an-ı Kerim'in ilk muhatabı ve insanlığın rehberi olan Rasûlullah (s.a), "(Herhangi bir konuda) hakemlik yaptığınız zaman adil olun" (Taberânî, 1995, VI, 40-41) hadisiyle, verilen her hükümde, isnat edilmesi gereken esas kuralın, adâlet prensibi olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Allah Rasûlü (s.a), yöneticilere adâletli olmaları hususunda, oldukça sık ve çok tavsiyelerde bulunmuştur. Zira böylece, devletin adâlet dağıtması, toplumun her kesimini etkilemekte ve idare edenlerle (Atmaca, 2000, 363-365), yönetilenler (Atmaca, 2003, 46-48) arasında, güvene dayalı bir bağ kurulmaktadır. Bu hususta Allah Rasûlü (s.a) şöyle buyurmuştur: "Devlet otoritesi en büyük hâmidir. Haksızlıklarla onun vasıtasıyla (yani hukuk yoluyla) mücadele edilir ve onun vasıtasıyla (tehlikelerden) korunulur. Şayet bu otoriteyi kullanan(lar), Allah'tan sakınmayı emreder ve adâletle hükmeder(ler)se, bu yaptıklarından sevap kazanır(lar). Bunun aksine davranır(lar)sa, (vebalini) çeker(ler)" (Buhârî, Cihâd 110; Müslim, İmâre 43).

Şu önemli hususu da ifade edelim ki, Hz. Peygamber'in yargılamalarında, adâleti te'sis etmek için hüküm verirken, şu üç şeyi göz önünde bulundurduğu müşahede edilmektedir:

a) Allah'ın (c.c) hükümlerini uygulamada, insanlar arasında müsâvâtı ve adâleti sağlamak. Bu durumda âmir veya komutan ile, sıradan bir adam, onurlu ile çaresiz kimse arasında kesinlikle bir fark söz konusu değildir. Tersine kanun huzurunda, bütün insanlar bir tarağın dişleri gibi eşittir (Deylemî, 1986, IV, 300). "Ameller ancak niyetlere göredir..." (Buhârî, Bed'ü'l-vahiy 1), hadisinde belirtilen temel ilkedeki hareketle İslam, özellikle suçun kasten mi, yoksa kazâen mi işlendiğine bakılmasını emretmiştir. Bu arada suçlunun cezalandırılmasında diyet/maddî tazminat da getirmiştir (Buhârî, Diyât 30; Dâvûd, Diyât 11, 13, 23; Tirmizî, Diyât, 12; İbn Mâce, Diyât 21). Yine âyette ifadesini bulan, "Hiçbir günahkâr, başkasının günahını çekemez" (Enam, 6/164; İsrâ, 17/15; Fâtır, 35/18; Necm, 53/38) prensibine göre, sorumluluğun şahsiliği esası yerleştirilmiş, suçlu yerine bir başka şahsın cezalandırılmasının önüne geçilmiştir. "Muhakkak ki Allah Teâlâ adâleti, ihsânı (iyilik yapmayı) ve akrabâya muhtac oldukları şeyleri vermeyi emreder..." (Nahl, 16/90); "...Allah insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman, adâletle hükmetmenizi emreder" (Nisâ, 4/58; Hucurât, 49/9) ve "Aranızda adâleti tatbik etmekle emrolundum, de" (Mâide, 5/42) âyetlerinde; huzur ve mutluluğun gerçekleşmesinin, müslim, gayr-ı müslim demeden, bütün insanlığı içine alan ve adâlet hudutlarının

genişliğini ortaya koyan bir adâlet anlayışıyla, mümkün olabileceğine dikkat çekilmiştir (Kandemir, 1979, 147-148). Burada konuyu açıklayan birkaç örnek sunalım: Ensar, Bedir esirleri arasında bulunan Rasûl-i Ekrem'in (s.a) amcası Hz. Abbas'ın (r.a) ipinin çözülmesi karşılığında, Rasûlullah'ın (s.a) rızasını kazanmak için, Abbas'tan fidye almak istemediler. Ancak Hz. Peygamber bu teklifi reddetmiştir (Taberî, 1973, II, 399-400; Ahmet Cevdet Paşa, 1976, I, 121-2). Yine Rasûlullah (s.a), "Kıyamet günü, bir zimmiye haksızlık yapanın hasmı olacağım" (Ebû Davud, İmare 11) buyruğuyla, anlaşmalı gayr-ı müslimlerin hukukunu önemseydiğini belirtmiştir.

Konuyu daha iyi anlayabilmek için, Hz. Ömer'in halifeliği dönemine ait olan şu örnek de çok çarpıcıdır: Bir gün, Fezâre oğulları kabilesinden bir kişi, Kâbe'yi tavaf ederken, farkında olmadan Gassan Meliki Cebele'nin ayağına basar. Buna çok sinirlenen Cebele, şahsın yüzüne çok sert bir tokat vurarak burnunu kırar. Haksız yere canı acıyan bu mazlum şahıs, durumu Halife Ömer'e (r.a) şikâyet eder. Hz. Ömer Cebele'yi çağırıp hâdiseyi sorar. Hâlâ gazabı dinmemiş olan Cebele: "Ey Emîra'l-mü'minîn! O adam eteğime bastı. Kâbe'ye saygısızlık etmemek için kendimi zor tuttum. Aksi takdirde kılıcımınla başını ikiye bölecektim." Hâdiseyi sâkince dinleyen Halife Ömer (r.a), Cebele'ye şunları der: "Yaptığın suçu bizzat kendin itiraf ettin. Şimdi o şahsı razı etmen gerekir. Aksi takdirde senin attığın tokadı, onun da sana aynen atması ve burnunu da kırması için emir veririm." Cebele, tahmin bile etmediği bu konuşma karşısında hayret eder ve şu cevabı verir: "Ey Emîra'l-mü'minîn! Ben bir devlet başkanım. O ise sıradan biridir. Bu nasıl olur?" deyince, adalet timsali Halife Ömer (r.a) tarihe geçen şu ifadeyi söyler: "İslâm ikinizi de müsâvi tutar. Bir mü'min diğer bir mü'minden, sadece takvası ve mütedeyyin olması bakımından üstün olabilir." Halife Ömer el-Faruk'un (r.a) elinden yakasını kurtaramayacağını idrak eden, fakat gurur ve kibrinin kendisini yanılttığını anlayamayan Cebele, İstanbul'a kaçar ve Arabistan'a bir daha dönmez (Ahmet Cevdet Paşa, 1976, I, 382-3; Açıkkel, 2002, 432-433). Demek ki, Yüce Allah'ın hükümlerini tatbik etmede, insanlar arasında müsâvâtı/eşitliği ve adâleti sağlamak, oldukça önemlidir.

b) Hz. Peygamber, verdiği hükmün sosyal sonucunu da göz önünde bulundurmuş, suçluları cezalandırarak, verecekleri zarardan toplumu korumaya çalışmıştır. Buna en güzel örnek şudur: Arapların en şerefli kabilelerinden Kureys'in Mahzumoğulları koluna mensub, Fâtıma binti el-Esved adında bir kadın vardı. Bu kadın, kabilesinin şerefli olmasının arkasına sığınıp kanunî olmayan işler yapardı. Meşhur kişilerin ismini kullanarak, toplumun varlıklılarından borç isterdi (Nesâî, Kat'u's-sârık 6). Ne var ki Fâtıma, günü gelen borcunu geri vermezdi. Alacaklı olanlar, Fâtıma'nın borç talebinde ismini zikrettiği kişilerden, alacakları mallarını isterlerdi. Fakat bu kişilerin hiçbir husustan haberleri olmazdı. Hâdisenin üzerine gidilince, Fâtıma'nın doğru konuşmadığı, her şeyi kendi yararına yaptığı anlaşılmaktaydı. Ancak o, sürekli inkâr yolunu seçmekteydi. Alacaklı şahısların onu, Rasûlullah'a (s.a) şikâyetten başka çareleri kalmamıştı. Rasûl-i Ekrem (s.a), hâdiseyi hırsızlık olarak gördü ve kadının cezalandırılmasına emir verdi (İbn Hacer, ts., XII, 88-90). Kadının ceza aldığını duyan Fâtıma'nın mensub olduğu Mahzumoğulları, kendi adlarını taşıyan bir bireyin ceza görmesini istemediler. Kabilenin mühim kişileri derhal bir araya gelip Fâtıma'yı cezadan azat edecek bir yol aradılar. Rasûlullah'ın (s.a) çok sevdiği Üsâme b. Zeyd'i (ö. 54/674) ikna edip Hz. Peygamber'e aracı olarak yolladılar. Rasûl-i Ekrem (s.a), en sevdiği bir kişinin bu beklenmedik isteği karşısında oldukça katî, keskin ve sertçe, "Bizzat Allah tarafından tespit edilmiş bir cezanın affını mı istiyorsun!" buyurarak, Mâide, 5/38 âyetine göndermede bulunmuştur. Derhal insanları bir araya toplamış ve şu tarihî konuşmayı yapmıştır: "Sizden önceki insanlar, şu yüzden helâk oldular: Onların ileri gelenlerinden biri, hırsızlık yaptığında onu bırakırlar, güçsüz ve zayıf biri çaldığında ise, onu cezalandırırlardı. Allah'a yemin olsun ki, eğer Muhammed'in kızı Fâtıma hırsızlık yapsaydı, onun da elini keserdim" (Buhârî, Enbiyâ 54). Rasûlullah (s.a), bu ifadeleriyle, şahsî görüşlerin, akrabalık bağlarının, soy-sop veya statü farklılıklarının, ırk veyahut kabile ilişkilerinin adâlete hiçbir zaman engel olamayacağını vurgulamıştır (Komisyon, 2013, IV, 412-3).

c) Rasûl-i Ekrem (s.a), bazı kimselerin güzel konuşup ikna edici deliller ileri sürmeleri, buna karşılık bazılarının ise, güzel konuşmaktan aciz olmaları sebebiyle, adâletin doğru bir şekilde tecellisi ve tesisi için, herhangi bir kimseye zulmetme ve haksızlığa uğratma endişesi taşımıştır (Ebû Zehra, 1997, 346). Nitekim adâletin dağıtımı ve sağlanması hususunda, daha ziyade şahitlerin ifadesi ve hasımlardan birinin, meramını daha iyi anlatmasına göre, karar verilebilmektedir. Bu şahit ve ifadeler ise, bazen hâkimin hükmünde yanılmasına yol açabilmektedir. Hz. Peygamber böyle bir duruma işaretler; "Ben ancak bir beşerim. Bana dava akseder; kiminizin konuşması (veya davasını sunması), kiminizden daha belîğ ve etkin olur. Ben de onun doğru olduğunu zannederim ve lehine hüküm veririm. Kimin için böyle bir hükümde bulunup bir Müslümanın hakkını ona geçirmişsem, bilsin ki, o bir ateş parçasıdır; isterse onu taşısin, isterse bıraksın" (Buhârî, Mezâlim 16; Hıyel 10; Şehâdât 27; Ahkâm 20, 29; Müslim, Akdiye 4-6; Ebû Davud, Akdiye 7; Edeb 87; Tirmizî, Ahkâm 11, 18;

Nesâî, Kudât 12-13, 33; İbn Mâce, Ahkâm 5; Mâlik, Akdiye 1; Ahmed, 1992, VI, 307) diyerek, İslâm adliye teşkilâtında, şahit ve ifadelerin düzgün olmasının önemini belirttiği gibi, adâlet dağıtımının sadece bu dünya ile sınırlı olamayacağına, gerçek adâletin her şeyi bilen ve gören Allah Teâlâ tarafından mutlaka yerine getirileceğine işaret etmiştir (Kazıcı, 1996, 121). Ayrıca İslâm adliye teşkilâtının, muhakeme tarzı bakımından uyulması gereken temel prensiplerini de, şu sözleri ile ortaya koymuştur: “*Delil getirmek davacıya, yemin etmek de davalıya aittir*” (Buhârî, Rehin 6). Aynı şekilde o, Hz. Ali’yi Yemen’e gönderirken de, “*Yanına iki hasım geldiği zaman, onların ikisini de dinlemeden hüküm verme*” (Mâverdî, ts., 67) demek suretiyle, günümüzde de vaz geçilmez bir muhakeme usûlünü ortaya koymuştur (Kazıcı, 1996, 118). Hz. Peygamber, özellikle şahitlik konusunda da; “*Size en iyi (hayırlı) şahitleri bildireyim mi? Kendisinden şahitlik yapması istenmediği halde, gelip şahitlik yapan kimsedir*” (Müslim, Akdiye 19; Ebû Davud, Akdiye 7; Tirmizî, Ahkâm 11, 18; Mâlik, Akdiye 13) buyurmuştur. Şahitlere emredilen de, haktan yana olmaları ve adâletten ayrılmamalarıdır. Yüce Allah önemine binaen, adâlete uygun bir hâkimlik ve şahitliği, doğrudan iman ile ilişkilendirmekte, “*Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şahitlik eden kimseler olun!*” uyarısına, “*Ey iman edenler!*” hitabıyla başlamaktadır (Mâide, 5/8). Diğer bir önemli nokta ise, adâleti temin için uğraşmanın sadece eşe dosta karşı değil, düşmanlara karşı da uygulanması gerektiğidir (Komisyon, IV, 413-4).

İfade edelim ki Hz. Peygamber, “*Her kim Müslümanlar arasında hâkimlik yapmak ister ve bunu elde ettikten sonra, adâleti zulmüne baskın gelirse cennetlik olur. Zulmü adâletine baskın gelen kimse ise, cehennemlik olur*” buyurmuştur (Ebû Dâvûd, Akdiye 2). Bütün bu uyarılar doğrultusunda hem davalı, hem de davacı doğruyu söylemeli, şahitler sadece bildiklerini ve gördüklerini anlatmalı, hâkim ise tarafsız davranarak adâletin yerine gelmesine katkıda bulunmalıdır (Komisyon, 2013, IV, 414). Nitekim adâleti teşvik eden ve âdil kişileri öven Hz. Peygamber (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Yönettikleri insanlara, ailelerine ve sorumlu oldukları kişilere karşı adâletli davrananlar, Allah katında, Rahmân'ın yanında, nurdan minberler üzerinde ağırlanacaklardır*” (Müslim, İmâre 18; Nesâî, Âdâbül-kudât 1) meâlindeki hadiste yer alan adâlet, geniş mânalı olup ahlâkî, hukukî ve sosyal adâleti ihtiva etmektedir.

Yine Hz. Ali, Peygamber'den (s.a) bu hususla ilgili, şöyle bir rivayette bulunmuştur: “*Hiçbir vali ve hâkim yoktur ki, sırat üzerinde Allah'ın huzurunda hesap vermeye getirilmiş olmasın. Şayet hâkimler ve valiler, vazifelerinde adâletle hüküm vermişlerse, Allah onları mükâfatlandırarak, şayet adâlete riâyet etmeksizin hüküm vermişlerse, Allah onları yüzükoyun cehenneme atacaktır*” (Nüveyrî, ts., VI, 264-265); “*Bir kimse Müslümanlar arasında hakimlik yaparken, adâleti zulmünden fazla ise, başka bir ifadeyle adâletine galebe çalıyorsa o cennetliktir. Şayet zulmü adâletine galebe çalıyorsa cehennemliktir*” (Ebû Dâvûd, Akdiye, 2). Benzer bir rivayette ise Hz. Peygamber, hâkimlik mesleğinin sorumluluğunun büyük olduğunu ifade ederek (Ebû Dâvûd Akdiye 1; İbn Mâce Ahkâm 1), hâkim adâletten sapmadığı müddetçe, Allah'ın onunla birlikte olacağını ve onun cennete gireceğini, gerçeği bildiği halde, haksızlık edenlerin cehenneme atılacaklarını haber vermiştir (İbn Mâce Ahkâm 3; Tirmizî, Ahkâm 1).

2.3. Sosyal Adâlet

Ahlâkçılar, hukukçular, fıkıhçılar, ictimâiyâtçılar ve filozoflar tarafından farklı şekillerde açıklanan “sosyal adâlet”i şöyle tarif etmek mümkündür: Bireylerin ve toplumun genel anlamda hukukunu gözetmek, toplumun her bireyine hak edişini vermek, zenginliğin insanlar arasında adâletli bir şekilde tevzi edilmesini sağlamak, fırsat denkliliğini tanımak, asıl gereksinimleri âdilâne dağıtmak ve her türlü insan haklarına hürmet göstermektir (Ersöz, 2016, 17). Meseleye ekonomik yönden bakıldığında sosyal adâlet; millî sermayenin orantılı bir şekilde bölüştürülmesini sağlar. İstismârı ve sömürücülüğü yok eder. Aynı zamanda millî gelirin muayyen bir grup elinde toplanmasının önüne geçer. Her bireye durumuna uygun yaşama hakkı verir. Gruplar arasında, düşmanlık bulunmayan bir topluluk oluşturur. Böyle bir toplulukta yurttaşlar, yaşadığı ân ve gelecek açısından kendilerini güvende hissederler (Arvâsî, 2019, https://yenisehir.fandom.com/tr/wiki/Adli_%C4%B0l%C3%A2h%C3%AE).

Öte yandan mülkün Allah'a (c.c) has olması, insanoğlunun ve bilhassa mü'minlerin kardeş olmaları (Hucurat, 49/10), şahsî mallarda fakir ve muhtaçların haklarının bulunması, Yüce Allah'ın adâlet ve ihsanı emretmesi gibi ilkelere dayanan ve insanoğlunun, toplum içindeki ekonomik ve sosyal durumuna bakılmadan bütün bireylere insanca yaşama, asıl ihtiyaçlarını elde etme imkânı veren sosyal adâlet telâkkisinde kıstas, eşitlik değil, dengedir (Karaman, 1988, I, 343-344). Allah'ın (c.c) insanları yeryüzüne gönderdiği günden bu yana, insanlar zenginlik ve fakirlik yönlerinden farklı olagelmışlerdir. Aslında sosyal adâlet, hem zenginler hem de yoksullar için, eşit ve âdil muameleyi gerektirir. Sosyal adâlet, toplumda herkesin yasak ve engellerle karşılaşmadan, şerefli bir hayat yaşamasını sağlar. Kişiye, öz değerlerini şahsına ve topluma yararlı olarak kullanma ve üretime katkıda bulunma fırsatını verir (Ebû Zehra, 1993, 60).

Sosyal adâletin sosyal, ekonomik, ahlâkî ve siyasî dört temelini her birinde, İslâmî değerler aşıl原因an bir eğitim sistemi, çok önemli rol oynar (Abdülmannan, 1989, 196). Bunu yerine getirmeyen kimse, yönetilenle yönetici arasındaki “sözleşmeyi” bozmuş ve sosyal sınıflar arasında, zorunlu olan “barışın” yasallığını ortadan kaldırmış olur. Sosyal adâletin ahlâkî temelleri arasında; doğruluk ve barış (Abdülmannan, 1989, 168), hoşgörü (Bakara, 2/256), insanların eşitliği (Abdülmannan, 1989,169-170), nefsin kontrolü (Abdülmannan, 1989, 170-171), karşılıklı yardım ve evrensellik unsurları (Abdülmannan, 1989, 173) bulunmaktadır.

Diğer taraftan Allah (c.c), peygamberlerin gönderilme sebebini de şöyle açıklar: “*Andolsun biz peygamberlerimizi, apaçık burhanlarla gönderdik. İnsanların adâleti ayakta tutmaları için beraberlerinde de, kitabı ve mîzanı indirdik*” (Hadid, 57/25). Âyet-i Kerime’de, Yüce Allah’ın peygamber göndermekle, indirdiği apaçık deliller ve ihsan ettiği kurallara dayalı, sosyal adâlet nizamının ikame edilmesini murad ettiği açıklanmaktadır.

Kısaca adâletin İslâm toplumunda, idarede, mahkemelerde ve insanlar arası münasebetlerde, tam manasıyla tatbik edilmesi önemli bir hedeftir. İslâm iktisâdî sistemine göre mülk Allah’ındır. Buna göre sosyal adâletin sağlanması, mühim bir denge ögesinin kurulması demektir. Buradan hareketle, İslâm’da adâlet anlayışının tezâhürleri; mü’minlerin kardeş ilân edilmeleri, biriktirilen şahsî servetlerde muhtaç ve fakirlerin hak sahibi olmaları yatmaktadır.

2.4. İktisâdî Adâlet

İktisâdî adâlet; her ferдин millî gelirden hakkını alması, cemiyete katkısının karşılığını görebilmesi ve bu işlemlerde, hiçbir kimsenin diğerini istismar etmemesidir (Erdoğan, 1994, 108). O halde her birey, topluma ve sosyal verimliliğe yaptığı yardım karşılığında hakkını alacak ve bir şahsın diğerini istismar etmesine meydan verilmeyecektir. Nitekim “*İnsanların haklarından bir şeyi kısmayın*” (Şuara, 26/183) âyetinde işaret edilen mana, her şahsın sadece hak ettiğine sahip olması, başkalarının hakkına tecavüz etmemesidir (Çapra, 1993, 29).

İslâm, kazançtaki eşitsizliği hoşgörü ile karşılar. Zira bütün insanlar yetenek, karakter ve cemiyete hizmet bakımından müsâvi değildirler (En’am, 6/165; Zuhur, 43/32). Bundan dolayı İslâm, toplumdaki adâlet dağıtımını, zekât kurumu sayesinde toplumun bütün bireylerine, insanî bir hayat seviyesini garanti etmekte, sonra da kazançtaki böyle farklılıkları makul görmektedir (Çapra, 1993, 35-6). Eğer İslâm işverene birçok sorumluluklar yüklemişse, buna mukabil işçiye de işini, vicdanlı ve düzgün bir şekilde yapmasını emretmiştir. Maksat, bütün ekonomik ilişkilerde işçi ile işveren arasındaki adâleti temin etmektir (Çapra, 1993, 33). Nitekim Hz. Peygamber çalıştırdığı işçinin hakkını öncelikle öder, hatta “*İşçinin alacağını alın teri kurumadan veriniz*” (İbn Mâce, Ruhûn 4) buyurarak titiz davranılmasını istemektedir.

Adâlet talebinin en çok ortaya çıktığı ve arandığı münasebetlerden bir kısmı da ticari ilişkilerdir. Kur’an-ı Kerim, biri ölçü-tartı, öteki borçlanma olmak üzere iki çeşit ticari ilişkideki adâlet konusunu, özel bir ehemmiyetle ele alır (Akyüz, 1998, 117). Öncelikle ödünç işini ve borçlanma yoluyla alış verişi konu alan müdâyene ayeti, bu işlemlerin yazılı olmasını emretmektedir (Bakara, 2/282). Diğer taraftan ticari ilişkilerde ölçü ve tartıyı doğru yapmak, Kur’an’ın ısrarla üstünde durduğu önemli bir konudur (Enam, 6/152). Allah Teâlâ, insanlardan matematiksel bir adâletle davranmalarını istemez, tersine onlardan bu ideali başarma yolunda, ellerinden gelen gayreti göstermelerini bekler (Enam, 6/152; Rahman, 55/9; Esed, 1996, I, 263). Bu sebeple adâlet, servet ve imkânların paylaşılması, alışveriş gibi irâdî muameleler ile zulüm ve haksızlığa konu olabilecek diğer uygulamalarda söz konusudur (İbn Miskeveyh, h.1398, 120). Hz. Peygamber de satıcının malını satarken, kendisinin ölçüp tartmasını, alıcının da satın alırken malı, satıcıya ölçüp tarttırmasını tavsiye etmiştir (Buhârî, Büyü’ 51). Başka bir hadiste rivayet edildiğine göre ise, Hz. Peygamber bir alış verişi yapmış ve orada mal tartan adama, “*Tart ve biraz ağır tut*” (Ebu Davud, Büyü’ 7; Tirmizî, Büyü’ 66; Nesâî, Büyü’ 54) buyurmuştur. Bu hadis, eksik tartmaktansa biraz ağır tartmanın daha doğru ve iyi bir davranış olduğunu göstermektedir (Bayraktutar, 2019, 277).

Netice itibarıyla, ölçü ve tartıda aldatmayı haram kılan âyetler, dünyada birey ve toplumlar arasında adâletin yayılmasını, haksızlık ve zulmü önlemeyi, ahiret âleminde ise, insanların Allah Teâlâ’nın huzuruna kul hakkı ile çıkmamasını ve kul hakkından dolayı azaba uğramasına mani olmayı amaçlamaktadır (İsra, 17/35; Rahman, 55/9; Mutaffifin, 83/1-3).

2.5. Uluslararası Adâlet

Kişiler arası ilişkilerde hak ve adâlet asıl olduğu gibi, uluslararası ilişkilerde de asıldır. Zaten pek çok problem hak ve adâletin çiğnenmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Bilhassa günümüzün uluslararası ilişkilerinde, birinci plânda tutulan menfaattir. Devlet adamlarının en çok kullandıkları sözlerden biri de,

“karşılıklı çıkar ilişkileri” sözüdür. Ancak sağlanacak menfaatlerin hak ve adâlet ölçüleri dışında olmaması gerekir.

Hz. Peygamber’in vefatına yakın bir zamanda verdiği şu mesajlar çok manidardır: “Ey insanlar! Şunu iyi bilin ki Rabb’iniz birdir, babanız da birdir. Arab’ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arab’a, beyaz tenlinin siyaha, siyah tenlinin de beyaza bir üstünlüğü yoktur” (Ahmed, 1992, V, 411); “Allah Teâlâ sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz. Fakat kalplerinize ve amellerinize bakar. –Kalbini göstererek- takva şuradadır (3 defa)...” (Müslim, Birr 33-4; Tirmizî, Birr, 18; İbn Mâce, Zühd 9; Ahmed, II, 285). Aynı şekilde Rasûlullah (s.a), önceden kaydedildiği gibi, “İnsanların tarağın dişleri gibi eşit olduğunu, takvadan başka Arab’ın Acem’e üstünlüğünün olmadığını” vurgulamıştır. Cahiliye döneminde Arapların, Yahudilerin ve Farslıların, kendilerini üstün gören ve insanlar arasında adâletle muameleye engel teşkil eden anlayış ve uygulamaları dikkate alındığında, (Bayraktar, 2012, 65-71) Hz. Peygamber Arab’ın Arab olmayana, takva dışında bir üstünlüğü bulunmadığı ilkesini vedâ haccında ilan etmesi, insanlar arasında adâletin tesisi açısından da son derece önem arz etmektedir. Zira insanların hepsi soy, ırk, kabile, aile, sosyal statü, din, renk ve dil gibi niteliklerine bakılmadan hukuk önünde müsâvidir. İslâm, insanlar arasında adâletin kurulmasını amaçlarken, diğergamlık, ihsan, fedakârlık ve îsâr gibi beşerî erdemlerin yaygınlaştırılmasını da nasihat etmektedir (Âli İmrân, 3/92; Nahl, 16/90; Haşr, 59/9).

Maalesef güçlü devletler, sırf güçlerine güvenerek zayıf devletleri ezip sömürmekte, kuvveti hak ve adâletin yerine koymaktadırlar. Bu haksızlıkların sonucu, pek çok problemler doğmakta ve dünya barışı bir türlü sağlanamamaktadır. Güçlü devletlerin zorbalığı karşısında, adâlet ve barışı sağlayacak uluslararası kuruluşlar da bir işe yararamakta, zaman zaman zalimlerin aracı hâline gelmektedirler (Temel, 1995, 247). Ancak Kur’an-ı Kerim gücün değil, hukukun üstün görüldüğü bir nizamı ve cemiyeti öngörür. Kur’an’da bir insanı katletmenin, bütün insanları katletmek gibi olduğu (Maide 5/32); din konusunda baskı yapılması (Bakara 2/256), servetlerin meşru olmayan yollarla yenilmesi (Bakara 2/188; Nisa 4/29), ırz ve namusa saldırının haram kılınması ve bu husustaki ihlallere ağır şekilde cezalar verilmesi (İsra 17/32); hasım olsalar bile insanların arasında adâletle hükmedilmesi (Maide 5/8), aleyhine de olsa gerçeğe uygun şahitlik yapılması (Nisa 4/135), ahde vefalı olmanın emir buyrulması (İsra 17/34), başka şahıslara karşı kibirlilik, üstünlük ve büyüklük gösterisinde bulunmanın ayıplanması, mütevâzi/alçak gönüllü olma (Nûr 24/30; Furkân 25/63; Lokman 31/18), affetme ve bağışlamanın (Bakara 2/173, 182, 185; Âli İmrân 3/28; Nisa 4/16; Maide 5/3) tavsiye edilmesi; insanoğlunun insanca hayatını sürdürebilmeleri için, zorunlu hak ve özgürlüklerin, ahlakî ve hukukî sınırlarını meydana getirmektedir (Ersöz, 2016, 4-5).

Öte yandan İslâm, uluslararası adâletin gerçekleşmesi için, düşmanlarla imzalanan anlaşmalara vefalı davranılmasını da emretmekte, ahde vefanın bizatihi kendisinin önemli olduğuna işaret etmektedir (Ebû Zehra, 1993, 69). Kaldı ki ahde vefayı bu derece vurgulamak da, başlı başına bir adâlettir (Ebû Zehra, 1993, 71). Hz. Peygamber, eman verdiği zimmet ehli (Buhârî, Cizye 9; İbnü’l-Kayyim, 1983, I, 45) ve müşriklerle (Buhârî, Megazi 37; İcâre 3) olan ilişkilerinde, vefânın gereği olarak can, din, mal, namus, teşebbüs ve vicdan hürriyeti (Bakara, 2/256; Ebû Dâvûd, Diyât 11; Et’ime 33; Nesâî, Kasâme 13; İbn Mâce, Diyât 21) sunmuş (Belâzurî, 1956, I, 191), özellikle de bunları geliştirici ve koruyucu tedbirler almıştır. Hatta Rasûlullah’ın (s.a), bu konudaki birçok hadisinden bazısına burada temas edelim. “Kim anlaşmalı bir muâhidi (zimmiyi) haksız yere öldürürse, değil cennete girmek, cennetin kokusunu dahi alamaz. Halbuki cennet ehline, cennetin kokusu kırk yıllık mesafeden duyulur” (Buhari, Cizye 5; Diyât 30); “Kim bir zimmiyi öldürürse ki, zimmi için Allah ve Rasûl’ünün teminatı vardır; böyle bir kimse Allah ve Rasûl’ünün teminatını ketmetmiştir (gizlemiştir). O kimse cennetin kokusunu alamaz...” (Buhari, Diyât 30). Sonuçta Müslümanların hayatını sürdürdüğü birçok şehirde cami, kilise, havra üçgenine rastlanmaktadır. Ancak bütün bu haklar verilirken, ehl-i zimmetten de, yaptıkları anlaşmalara kesinlikle uymaları istenmiştir (Sakallı, 1996, 152; Kazan, 2009, 134).

Bilindiği gibi dünya iki büyük savaş geçirmiş, bu savaşlarda milyonlarca insan ölmüş, dünyanın coğrafyası baştan sona değişmiştir. Savaş sonrası bir kısım filozofların, düşünürlerin, hukukçuların gayretiyle Birleşmiş Milletler (B.M) teşkilatı kurulmuştur. Bu teşkilattan; dünyada hak ve adâleti hâkim kılması, bunu yapamadığında hiç olmazsa barışı sağlaması ve ülkelerin birbirleriyle savaşmalarını engellemesi istenmiştir. Bu düşünceden hareketle, 1948 yılında B.M’yi oluşturmuşlar ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesini yayınlamışlardır (Karaman, 1996, 81). Ancak beyannamenin maddelerinin uygulanması konusunda, güçlü devletler cimri davranmaktadırlar. Bunun en yakın örneği Filistin, Irak ve Suriye problemidir. Bugün özellikle dünyada Müslümanlara zulüm ve haksızlık yapıldığı bir zamanda, uluslararası adâletten söz etmek oldukça zordur. Bosna Hersek, Azerbaycan, Filistin, Karabağ, Cezayir ve bugün Irak ve Suriye’de, bunca işlenen işkence ve zulümden sonra, insanlığın yüz karası tecavüz ve

ahlâksızlıklardan, ekmek kuyruğunda duran Müslümanlara bomba yağdırıp haksız yere kanlarını akıttıktan sonra, uluslararası hak ve adâletten nasıl bahsedilebilir? (Eskicioğlu, 1996, 117) Özellikle adâleti uygulamada devamlılık esas olmalıdır. Güce sahip olan ülkeler, eğer kendi menfaatlerini değil de, evrensel hukuku ve adâleti yerine getirmeyi isterlerse, ancak o zaman, hakkaniyete uygun bir dünya barışının sağlanmasına, katkıda bulunabileceklerdir. Bu da güçlü devletlerin referansları ile olabilmektedir. Bu bağlamda, mazlumların dualarının kabul edileceği dikkate alınır, ancak o zaman adâletli bir toplum hayatına geçilebilir. Bu konuda Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken, ona şu tavsiyede bulunmuştur: "Mazlumun bedduasından korun. Çünkü zulme uğrayanla, Allah (c.c) arasında perde yoktur" (Buhârî, Mezâlim 9; Müslim, İman 29). Diğer bir hadiste de "Üç duanın kabul olunacağında şüphesiz yoktur. Mazlumun, misafirin ve babanın çocuğuna duası" buyrulmuştur (Ebu Davud, Salât 364; Tirmizî, Birr 7; İbn Mâce, Dua 11). Ayrıca âdil yöneticinin duasının makbul olduğuna dair, bir hadiste de şöyle buyrulmuştur: "Üç kişi var ki duaları geri çevrilmez. Âdil yönetici, orucunu açmak üzere olan oruçlu, bir de mazlumun duası" (Tirmizî, Cennetin Sıfatı 2; İbn Mâce, Siyam 48).

Netice itibariyle, bir toplumda adâletin uygulanmaması, haksızlığın artmasına ve toplumun çökmesine yol açar. Nitekim Câhiliye dönemi, kuvvetlinin zayıfı ezdiği, zulmün kol gezdiği karanlık bir devirdir. Sadece Arap Yarımadasında değil, dünyanın hemen her yerinde servetler, saraylar ve köşkler zulüm üzerine kurulmuştu. Hür iken esir edilen, malı mülkü gasp ve yağmaya uğrayan kimselerin dertlerini anlatacağı adâlet kurumları yoktu. Âciz daha çok ezilmekte, zâlim dâima kendini haklı çıkaracak yardımcıları bulabilmekteydi (Kandemir, 1979, 144).

2.6. Denklik ve Fidyeye Anlamında Adâlet

Kıyametten söz eden âyetlerde yer alan "adl" kelimesi, "fidye" anlamında kullanılmıştır. Ayrıca bazı âyetlerde (Bakara 2/48, 123) fidye almak (adl), hem vekâleten kefâret olarak adlandırılan Hıristiyan doktrinine, hem de Yahudilerin, "seçilmiş toplumun" hesab günü cezadan muaf olacağı şeklindeki saplantılarına, açık bir işarettir. Her iki düşünce de Kur'an-ı Kerim'de kesin olarak reddedilmektedir (Enam, 6/70). Burada makale boyutunu aşmaması için konu hakkında, kısa bilgi verilerek yetinilmiştir.

3. Adâletin Tecellisine Yönelik Engeller

Bu altı ana başlığı belirttikten sonra, şimdi de kısaca adâletin önünde duran engellere bir göz atalım:

3.1. Kendisini ve Yakınlarını Kayırma

İnsanların adâletli olmalarını engelleyen en önemli durum, yakınlarını kayırma tutkusudur. Yüce Allah kendisini ve yakınlarını kayırma konusunda şöyle buyurmaktadır: "Ey iman edenler! Kendiniz, ebeveyniniz veya akrabanızın aleyhine de olsa, adâletten asla ayrılmayın, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar, Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz, hislerinize uyup adâletten ayrılmayın. Eğer adâletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki, Allah yaptığımız her şeyden haberdardır" (Nisa, 4/135). Bu âyette Allah Teâlâ, mü'minlere adâleti gözetmede çok titiz davranmalarını, herhangi bir dünyevî maksatla değil, sadece Allah rızası için doğru şahitlikte bulunmalarını emretmektedir. Burada, kendilerinin, ebeveynlerinin, yakınlarının aleyhinde de olsa, dürüst yapılan şahitlikle, adâletten ayrılmama konusuna dikkat çekilmektedir. Aynı zamanda, aleyhinde şahitlik yapılan kimse; iyiliği ümit edilecek, kötülüğünden kaygılanılacak varlıklı bir kişi olabileceği gibi, acınacak ve merhamet edilecek bir çaresiz de olabilir. Bu hâlde de varlıklarının rızası, çaresizlerin zavallılığı düşünülerek, doğru şahitlik etmekten geri durulmamalıdır. Zira Allah (c.c), o kişilere daha yakın olduğu gibi, hâllerini de daha iyi bilir. O halde Allah Teâlâ'nın emirlerini gözetme ve bilinen konularda sağa sola sapmadan, doğru bir şekilde şahitlik yapmak gerekmektedir (Tabbara, 1981, 320). Akraba bile olsa sözlerde ve konuşmalarda, âdil olmanın gerekliliği mevzusunda ise şöyle buyrulmuştur: "Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adâletli olun. Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. İşte düşünüp öğüt almanız diye Allah size bunları emretti" (En'am, 6/152).

Allah Teâlâ adâleti gözetmesi hususunda, Sevgili Elçisi'ni bile uyarır ve ona, "... Hüküm verdiğinde, aralarında adâletle hükmet. Zira Allah âdil olanları sever" (Mâide, 5/42) buyurur. Şüphesiz bu husus, diğer insanlar için de geçerlidir. Nitekim ilâhî bir emir olarak bu durum, "Allah, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman, adâleti yerine getirmenizi emretmektedir" (Nisâ, 4/58) buyruğuyla ifade ve ilan edilmiştir. Hz. Peygamber'in adâlet anlayışını ve adâleti te'sis etmede söz konusu temel ilkeleri gözettiğini, ortaya koyan pek çok uygulama ve örnek bulunmaktadır. O örneklerden biri de şudur: Rasulullah (s.a), hurma alacağı olan bir bedeviye, hakkını fazlasıyla ödemiş ve tarihe ışık tutacak şu sözü söylemiştir: "Şunu unutmayın. Zayıfın hakkını, kolaylıkla alamadığı bir millet, şerefli olamaz!" (Münzirî, 1986, III, 271; Kandehlevî, 1977, II, 682)

İfade edelim ki adâlet, herkesi kuşatır. İnsanlara olan mesafenin ölçüsü ve gerekçesi, hak ve haklılıktır. (Akyüz, 2006, 156) Güçlülere af, zayıflara ceza adâlet değil, rezalettir. (Akyüz, 2006, 156-157) Bu sosyal erozyona dikkat çeken Hz. Peygamber, adâletteki yozlaşmayı toplumların çöküş sebebi olarak görmüş ve şiddetle karşı çıkmıştır. Kadim toplumların çöküş sebeplerinin başında gelen bu kayırmacılığı Rasûlullah (s.a); *“Sizden önceki toplumlarda, aristoklar ve hatırı sayılır kişiler, hırsızlık ve cezayı gerektirecek herhangi bir suç işlediklerinde af edilir, zayıf ve güçsüzler bir suç işlediklerinde, yasalar uygulanırdı. Bu onların helak sebebi olmuştur”* (Müslim, Hudud 8; Ebu Davud, Hudud 4; Nesâî, Kat’u’s-sârik 6; İbn Mâce, Hudud 6; Dârimî, Hudud 5; Ahmed, 1992, VI, 162) sözleriyle tespit edip reddetmiştir (Akyüz, 2006, 157). İslâm, zulme karşı direnci de aynı ölçüde önemsemiş; *“Kim zulme uğradıktan sonra hakkını alırsa, artık onlara yapılacak bir şey yoktur”* (Şura, 42/41), aksi halde sonuçlarının herkesi kuşatacak felâkete dönüşmesini; *“Bir de öyle bir fitneden sakının ki o, içinizden sadece zulmedene erişmekle kalmaz, umuma sirayetle hepsini perişan eder. Biliniz ki Allah’ın azabı şiddetlidir”* (Enfal, 8/25) ifadesiyle dile getirmiştir (Akyüz, 2006, 157).

Yine Allah’ın Rasûlü (s.a) şu hadisinde, kendisinden sonra adam kayırmaların olacağına da dikkat çekmiştir: Bir gün o (s.a), *“Benden sonra adam kayırma olayları ve hoşlanmayacağınız işler göreceksiniz”* buyurunca sahabiler, *“Yâ Rasûlallah, bizden o günlere erişenlere ne tavsiye edersin?”* diye sormuş, bunun üzerine Allah Resûlü (s.a), *“Yapmanız gereken görevleri yaparsınız, hakkınız olan şeyin size verilmesini Allah’tan niyaz edersiniz”* demiştir (Buhârî, Menâkıb 25; Müslim, İmâre 45).

3.2. Hevâ-Hevese Uyma ve Şirk Koşma

Adâlet konusunda heveslere uyulmaz (Nisa, 4/135; Şûra, 42/15). Heves, insanı Allah yolundan saptırır. Zira âyetlerde, Allah yolundan sapanlara, haktan ayrılan kavimlere (Neml, 27/60), hesap gününü unutmalarına karşılık, çetin bir azab olduğu ifade edilmektedir (Sâd, 38/26).

3.3. Kin-Öfke Duyma ve Zulmetme

Başkalarına duyulan kin ve öfke de, insanları adâletli davranmaktan alıkoyma yönünde, önemli etkiye sahiptir. Bir topluluğa duyulan öfke ve zulüm (Cin, 72/14-5), adâletsizliğe sürükleyici olmamalıdır. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyrulmaktadır: *“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adâletsiz davranmaya itmesin. Adâletli olun; bu, takoâya daha uygundur. Allah’tan korkun. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır”* (Maide, 5/8). Bu âyet, düşmanlara karşı bile kişilerin, adâletten ayrılmamasını, bir kavmi kötü görmenin veya aradaki düşmanlığın, adâleti terketmeye sevk etmemesini, dolayısıyla adâletle hareket edilmesini, zira bunun, takvaya en yakın hareket olduğunu emretmektedir (Tabbara, 1981, 321).

Aynı şekilde adâletin te’sisi, bir anlamda hâkimin objektif tutumuna ve hakkaniyet kıstaslarına göre davranmasına bağlıdır. Bu sebeple hâkim, yargılama esnasında subjektif davranamaz. Meselâ öfkeli iken davaya bakmaz, taraflar arasında hüküm vermez (Nisâ, 4/135). Taraflar hakkında ön yargısı olmaz. Onlardan birine karşı duyduğu kin, onu adâletten alıkoymaz (Maide, 5/8). O, insaf sahibi olduğu kadar tarafsızdır da. Bu nedenle davacılar huzuruna geldiğinde, onları aynı dikkatle dinler (Ebû Dâvûd, Akdiye 6). Konu hakkında bir düşüncesi oluşuncaya dek soruşturmasını sürdürür. Varsa şahitlere başvurur. Çünkü hesap gününde Allah (c.c) da, verdiği kararlar karşısında, kullarının herhangi bir şüphesi bulunmasın diye, ilâhî tebliğleri kendilerine ulaştıran peygamberleri ve diğer tanıkları yüce huzuruna davet edecektir (Zümer, 39/69).

3.4. Din ve İnanç Farkı

Hz. Peygamber’e vahyedilen buyruklardan ve ahlâki kaidelerden birisi de, onun adâlet ilkelerine uyması, etnik orijini ve dini inancı ne olursa olsun, her birey ve topluma adâletle davranması ve katiyetle zulümden ırak durmasıdır (Akyüz, 2006, 155). Karşı karşıya geldiği pek çok haksızlık ve zulme rağmen onun, hiç kimseye eziyet ve cefa etmemiş olması ve duygularına kapılarak intikam hisleri beslememiş olması, Allah Teâlâ’nın onu terbiye edip alıştırdığı ve sıkı sıkıya vurguladığı bu buyruklarından kaynaklanmaktadır (Akyüz, 2006, 155-156). Hicretten önce Akabe biatlarında, Medine’den Mekke’ye gelip Râsûl-i Ekrem’e (s.a) biat eden sahâbilerden Ubâde b. Sâmî, Allah Râsûlü’ne her yerde adâleti dile getirip hiçbir kimsenin ayıplamasından çekinmemek üzere biat etmesi (Nesâî, Biat 4), Rasûlullah’ın (s.a) adâleti te’sis etmek için, harcadığı çabayı göstermektedir.

Demek oluyor ki İslâm’da adâlet, hukukta herkese eşit davranmak, bilgi, kültür ve makam farklılıklarından dolayı kişilere, farklı muamele yapmamak demektir. İslâm bu manada, bireyin ve toplumun bütün konularına parmak basmış, arzu, heva ve heveslere yer vermemiş, yakınlık ve akrabalık bağlarına göre derecelendirmemiş, fakir-zengin ayırımı gözetmemiş, güçlü ve zayıf-çaresiz farkını göz

önüne almış bir adâlet telâkkisi getirmiştir. Dolayısıyla İslâm, toplumda yaşayan bütün bireylerin birliğini sağlayan ilkeler koymuş, ümmetin huzur ve emniyetini güvence altına alan bir sistem kurmuştur.

4. Asr-ı Saadet ve Sonrasında Adâletin Tesisine Örnekler

Hız. Peygamber'in sünnetinde ve sonraki dönemlerde, bazı halife ve yöneticilerin adâletle ilgili sözleri ve uygulamaları da tarihteki yerini almıştır. Burada öncelikle, Hız. Peygamber dönemindeki adâlet konusuna temas edilecektir.

4.1. Hız. Peygamber Döneminde Adâletin Tesisine Yönelik Örnekler

Hız. Peygamber, Kur'an'daki pek çok âyetin de açıkladığı gibi, bütün hayatını itidal ve istikamet üzere sürdürmüş, İslâm'ın adâlete önem veren bir din olduğunu, sünnetinde göstermiştir. Ayrıca bu dünyada, adâlet ile zulüm arasında çatışmanın sürekli devam edeceğini haber verdiği gibi, muamelelerinde insanlar arasında fark gözetmemeye, adamına göre muamele düzeninin doğmamasına çaba sarf etmiş, adâleti temin edecek ve bütün insanların haklarını koruyacak, hukukun üstünlüğüne bağlı bir yönetimin kurulmasını hedeflemiştir.

Hız. Peygamber'in hayatı tetkik edildiği zaman, onun içte ve dışta adâleti uygulamaya çalıştığı görülür. O (s.a), bir yandan Muhacir ve Ensar arasında kardeşlik ilân ederken, diğer yandan da Medine Sözleşmesi ile, şehirdeki gayr-i müslim tebâdan birisi olan Yahûdîlere, hukûkî yasaların uygulanmasında tam bir özerklik tanımıştır. Buna göre Yahûdîlerle ilgili davalarda, Yahûdî hukuku, Yahûdî mahkemesinde Yahûdî olan taraflara uygulanacaktı. Ancak çeşitli Yahûdî kabileleri arasında ihtilâfın yaşandığı ve farklı din mensupları arasında hakem tespiti konusunda, aralarında anlaşamadıkları veya Müslüman bir hâkim seçme hususunda anlaşamadıkları için bazı sorunlar çıkabilmekteydi. Bu durumda sıkıntıyı aşabilmek için anayasa, Medineli Yahûdîlerin hukukî ve adli bağımsızlıklarından feragat edip İslâm mahkemesine başvurabileceklerini açıklamakta idi (Hamidullah, 1980, I, 204-219). Kur'an-ı Kerim de, bazı istisnâî durumlarda bu tür imkânların bulunduğu söz eder (Mâide, 5/65). Dolayısıyla bu sözleşme, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlar arasında hak ve adâleti sağlamaya çalışmıştır.

Öte yandan Rasûlullah (s.a), tayin ettiği görevlilerin kararlarını yeniden gözden geçirmek maksadıyla, bazı konulara da müdahale etmiştir. Mesela komutan Halid b. Velid (ö. 21/642), Cezime oğullarına mensup bazı kimseleri, ölüm cezasına çarptırmıştı. Hız. Peygamber, bu kişilerin kan diyetlerini ve diğer zarar-zıyanlarını ödemişti. Emri altında bulunan görevlilerin fiil ve tasarruflarını, yeniden ele alıp gözden geçirme şeklindeki uygulama ve sünneti, halifeler devrinde daha da önem kazanmıştır (Hamidullah, 1980, II, 981). Hız. Peygamber, adâlet hususunda çok duyarlı olduğu ve Allah katına, üzerinde kul hakkı olmadan çıkmayı arzuladığı için, ölüm döşeginde, hasta yatmaktayken kalkmış ve şöyle buyurmuştur: "Şayet ben herhangi birinizin sırtına vurmuş isem, işte kısas için sırtım. Şayet ben herhangi birinize hakarete bulunmuş isem, oç almak için işte benim şeref ve haysiyetim. Şayet ben herhangi birinizin malını almış isem, işte benim mallarım" (Hamidullah, 1980, II, 981). Hız. Peygamber (s.a) döneminde, Müslümanların dışındaki tebaanın, İslâm adâletinden hiç de şikâyetçi olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira Yemen'deki Necrânî Hıristiyanlar, bizzat Allah Rasûlü'ne başvurmak suretiyle kendisinden şu talepte bulunmuşlardır: "Aramızda çıkacak malî ihtilâflarımız konusunda, sahabilerin arasından seçeceğin bir kimse, bize hakemlik etsin; zira biz bu hususta size itimat ediyoruz." Bunun üzerine Allah Rasûlü (s.a), Hıristiyanlar arasında meydana gelebilecek muhtemel anlaşmazlıklara çözüm bulmak amacıyla, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı görevlendirmiştir (Buhârî, Menâkıb 22; Müslim, Fedâil 53-55).

Konu ile ilgili Hız. Peygamber'in aşağıda kaydettiğimiz hadisleri, bütün insanlık ve özellikle idarede bulunanlar için oldukça dikkat çekicidir. Rasûlullah (s.a) gerek Müslümanlar, gerekse Müslümanlarla gayr-ı müslimler arasındaki muamele ve hükümlerinde, adâletin en güzel numunelerini, bir yandan da âdil insanların nâil olacağı ilâhî nimetleri sayarken; "Hiçbir gölgenin bulunmadığı bir günde Allah, yedi zümreyi kendi (arşının) gölgesinde barındırır ki, bunların ilki adâletle hükmeden ve âdil davranan yönetici, başkandır..." (Buhârî, Ezan 36; Zekât 16; Müslim, Zekât 91) buyurmuş, cennet ehlini üç gruba ayırdığı bir hadisinde de, en başta kudret ve iktidar sahibi olup da adâletle muamele eden kişileri gündeme getirmiştir (Müslim, Cennet 63). Yine bu konuda Rasûlullah (s.a); "Bana, insanların en sevgilisi ve kıyamet gününde, mekân bakımından en yakın olanı, adâletle hükmeden bir reistir. Kıyamet gününde bana, insanların en sevimlisi ve en fazla azap çekecek olanı ise, zâlim idarecilerdir" (Ebû Yusuf, 1982, 82) buyurmuştur. Aynı şekilde bir arazi davasında, Hadremevt'li davacının delili olmayınca, Hız. Peygamber'in Kinde'li davalıya yemin vermesi üzerine davacı, "Ya Rasûlallah, bu adam fâcirdir, yeminine güven olmaz, o hiçbir şeyden çekinmez" diye müdahale etmişse de Hız. Peygamber, davacının sözünü nazar-ı itibara almamıştır (Müslim, İman 223-224; Ebû Dâvûd, Akdiye 26; Tirmizî, Ahkâm 12).

Öte yandan konu ile ilgili, ilginç misallerden birisi de şu rivayettir: Bir kimse tarafından boynuzla ayağından yara alan bir kişi hakkında Hz. Peygamber, gerekli kararı vermesine rağmen, yaralı kişi kısas istemiş, Rasûlullah (s.a) ona, yarası iyi oluncaya kadar beklemesini söylemiş; fakat o, kısasta ısrarlı olunca, kısas yapmıştı. Ancak bir zaman sonra, kısas yapılan kişi iyileştiği halde, esas yaralı sakat kalmıştı. Bu durum üzerine o, Hz. Peygamber'e gelerek, kendisinin aksak kaldığı halde, kısas yapmış olduğu dostunun iyileştiğini ifade edince, Rasûl-i Ekrem (s.a), "*Sana yaran iyileşinceye kadar kısas yapma demedim mi? Ama bana isyan ettin. Allah seni uzak etsin, aksaklığını da boşa çıkarsın*" (Abdurrazzak, ts., IX, 454; Ahmed, 1992, II, 217); diğer bir rivayette ise ona, "*Sana hiçbir şey yok. Çünkü sen hakkını aldın*" buyurmuştur (Abdurrazzak, ts., IX, 453; Açikel, 2006, 75). Buradan hareketle Hz. Peygamber, "*Adâletsizlikten kendinizi koruyun. Çünkü o, hesap günündeki zulme denktir*" (Süyûtî, ts., I, 8) buyurmuştur. Dolayısıyla haksızlığa ve istismara karşı vâki olan bu ikaz; üretici, tüketici, komisyoncu, işçi ve işveren gibi toplumdaki bütün fertlerin haklarını korumak ve umumun refahını temin etmek için yapılmıştır. Umumun refahını temin ise, İslâm'ın nihâi gayesidir (Çapra, 1993, 30).

Diğer taraftan bir defasında, ganimetleri taksim ederken Müslümanlardan biri, bedevi ile tartışmış, Hz. Peygamber de bir çubukla onu itmişti. Bedevi canının yandığını söyleyince, o itimat edilen ve adâletli olan Peygamber (s.a), yaptığıнын aynısını kendisine uygulaması için çubuğu bedeviye uzatmış, bedevi de Rasûlullah'a (s.a) kısas uygulamaktan haya ettiği için, hakkından vaz geçmişti (Ebu Davud, Diyât 13). İşte her kim Hz. Peygamber gibi, adâleti tatbik ederse, kurtuluşa erer ve kim de adâletten sapsarsa, uçuruma yuvarlanır (Ebû Zehra, 1997, 343).

Bu arada, Rasûlullah'ı (s.a) çok üzen hâdiseler de olmuştur. Bir gün Temîm Oğulları kabilesine mensub Zü'l-Huveysra adında bir bedevî gelerek, "*Yâ Rasûlallah! Adâletli ol!*" diye söyledi. Rasûl-i Ekrem (s.a), "*Yazıklar olsun sana! Ben de adâletli olmazsam kim adâletli olabilir? Eğer adâletli olmazsam, sen hüsrana uğrarsın, bütün umutların boşa çıkar*" (Müslim, Zekât 148) buyurarak bu kişiye sitem etti. Başka bir rivayette ganimet taksimi sırasında orada olan bir şahıs, "*Vallahi bu, adâlet gözetilmeyen, Allah'ın rızasını hedeflemeyen bir taksimdir*" dedi. Bu hâdiseyi duyan Hz. Peygamber'in yüzü, kıpkırmızı oldu. "*Allah ve Rasûlü âdil olmazsa, kim âdil olur!*" buyurduktan sonra, "*Allah Musa'ya rahmet eylesin. O bundan daha çok eziyet görmesine rağmen sabretmişti*" dedi (Buhârî, Enbiyâ 28; Müslim, Zekât 140).

Hz. Peygamber, adâlet konusunda oldukça fazla hadis zikretmiştir. Ancak makaleyi uzatmamak için, bunlardan birkaç tanesini zikrederim: "*Kıyamet gününde mutlaka haklar sahiplerine verilecektir. Hatta boynuzlu koyundan boynuzsuz koyunun hakkı bile alınacaktır*" (Müslim, Birr 60); "*Üç çeşit hâkim vardır. Biri cennetlik, ikisi cehennemliktir. Cennetlik olan, hakkı bilen ve onunla hükmedendir. Hakkı bilip zulümle hüküm veren ve cahillikle bilmeden insanlar arasında hükmedenler ise cehennemliktir*" (Ebû Davud, Akdiye 2; Tirmizî, Ahkâm 1); "*Kıyâmet gününde, insanların Allah Teâlâ'ya en sevgili olanı ve Allah'a en yakın bulunanı adil devlet başkanıdır*" (Tirmizî, Ahkâm 4); "*Kıyamet gününde, insanların Allah yanında makamı en üstün olanı, adâletli devlet başkanıdır. Kıyamet gününde Allah katında, kullarının en şerlisi de, zâlim ve ahmak olanıdır*" (Münziri, 1986, III, 168).

Demek ki adâlet, İslâm'ın hak ile birlikte gözettiği temel insanî bir değerdir. Çünkü adâlet; bireysel, aile, sosyal ve siyasal hayatın bel kemiğidir. Günümüz insanı, yeryüzüne mutluluk getirme ve beşeriyetin gidişatını düzeltme yolunda, İslâm'ın önemle vurguladığı adâlet ilkesine şiddetle ihtiyaç duymaktadır. Adâlet, bireylerin konforlu ve emniyet içinde hayat sürmelerini de sağlar. Kişilerin canına, malına ve namusuna musallat olanlar, adâlet ile yargılanıp hak ettikleri cezaları aldıklarında, bu hâli gören suç işlemeye meyilli olanlar, durumun farkında olacakları için, bu olayları yapmaktan kaçınacaklardır. Özellikle adâletin mevcudiyeti, insanların husumet besleme, intikam alma ve kan davası gütmelerinin önüne geçecek, düşmanlıkların büyümesine mani olacaktır (Komisyon, 2013, IV, 415).

Kısacası, Rasûl-i Ekrem'in (s.a) hadisleri, şu iki önemli gerçeği ortaya çıkarmaktadır:

a) Hz. Peygamber adâlete iyice sarılmış, insanları ona çağırılmış ve adâleti elden bırakmalarını tavsiye buyurmuştur. Zira adâlet esas itibarıyla bir olgunluktur. Adâletli olmak, bireyin nefsinin dosdoğru olduğunu ve dürüstlüğünü gösterir. Böylece yönetici veya yönetilen adâletli kişiler, doğru ve dürüst kimseler olurlar.

b) Rasûlullah (s.a) insanları sosyal adâlete çağırmıştır. Zira toplum, sadece adâlet sayesinde intizama girer. Kişiler bu düzen sayesinde, aile bireylerine adâletli davranır, onlara asla zulmetmez. Koca karısına, karı kocasına, yakınlar ve komşular birbirlerine, idareci idare ettiği kimselere, hâkim hükmü altındaki bireylere, efendiler hizmetçilerine asla haksızlık etmezler (Ebû Zehra, 1997, 344-5; Açikel, 2006, 76-77).

Netice itibarıyla, adâleti uygulamak gerçekten zor bir iştir. Onu kendi aile üzerinde, hele bizzat kendi nefsinde uygulamak çok daha zordur. İşte Hz. Peygamber'in kendine herhangi bir üstünlük

tanımadan, sanki sıradan birisiymiş gibi hareket etmesi, bilmeden de olsa yüzünü çizdiği birine, kısas hakkı tanınması, onun hak ve adâlet konusuna duyduğu üstün saygıyı, bütün karizmasıyla ortaya koymaktadır (Kandemir, 1979, 150). Özellikle İmam Buhârî'nin (ö. 256/870), kitabı *el-Câmiu's-Sahîh*'ine Hz. Peygamber'in, mütevâtir hadisleri¹ dururken, garîb meşhûr bir hadis² olan, "*İnneme'l-a'mâlû bi'nniyât=Ameller ancak niyetlere göredir*" sözünü birinci hadis olarak kaydetmesi oldukça ilginç ve önemlidir. Bu hadise göre günümüzde, en azından niyetlerde "adâlet ilkesi" uygulandığında, epeyi bir mesafe alınabilecektir.

4.2. Hz. Peygamber Sonrası Dönemde Adâletin Tesisine Yönelik Örnekler

Hz. Peygamber'den sonra gelen halifeler de, adâletle hükmetme konusu üzerinde önemle durmuşlar, adâletin gereğini yapmak için gayret sarf etmişlerdir (Kazıcı, 1991, 111-2). Burada bazı halife ve yöneticilerin adâlet anlayışına dair ilke ve uygulamalarına yer verilecektir.

Hz. Ebubekir (ö. 13/634) halifelîğe seçildiğinde, adâlet konusundaki düşüncelerini minberde iken şöyle dile getirmiştir: "Sizin içinizde en zayıf (mazlum) kimse, onun namına hakkını alıncaya kadar, benim nazarımda kuvvetli olandır. İçinizdeki zâlim kimse de, hakkı kendisinden koparıp alıncaya kadar nazarımda zayıf olandır." Minberde iken, kendisine adâletin ne olduğu sorulduğunda da, gayet açık bir şekilde: "Kardeşini memnun etmen için, sana verdiğinin benzerini, senin de ona vermindir" demiştir (İbn Hıbbân, 1973, II, 157).

Öte yandan ehl-i zimmetten birisi hata ile öldürülse, diyet gerektiğini Hz. Peygamber'in tatbikatından (Tirmizî, Diyât, 12) ve talimlerinden (Ebû Dâvûd, Diyât, 23) öğreniyoruz. Bu hadislerde, zimmet ehlinin temel hak ve hürriyetlerde Müslümanlarla aynı hükümlere tabi oldukları görülmektedir. İslâm toplumunda onların hayatları korunmuştur. Canlarına tecavüz haram kılınmıştır. "Hz. Ebû Bekir'in, zimmet ehlinin kesinlikle öldürülmemesi, aksi halde buna kalkışanın cehenneme sürükleneceği" (İbn Sa'd, ts., II, 137) konusundaki sakındırması manidardır.

Devlet başkanıyla sıradan bir kişinin, kanun önünde eşitliğine dair İslâm hukukunda sayısız örnekler vardır. Meselâ Ubeyy b. Kâb (ö. 33/654?), Halife Hz. Ömer (ö. 23/644) ile arasındaki bir anlaşmazlığı Kadı Zeyd b. Sabit'e (ö. 45/665?) arz etmiştir. Davalı olarak mahkemeye gelen Hz. Ömer'e, Zeyd saygılı davranınca Hz. Ömer ona, "Tarafgirliğinin ilk alâmeti budur" demiştir. Hz. Ömer ile Ubeyy yan yana oturduktan sonra, Ubeyy davasını anlatmış, fakat ispat edecek delil gösterememiştir. Hz. Ömer davasını kabul ve tasdik etmeyince Ubeyy, Hz. Ömer'in yemin etmesini istemiştir. Hâkimin Hz. Ömer'in mevkiini göz önünde bulundurarak, bu isteğini Ubeyy'den geri almasını rica etmesi üzerine, Hz. Ömer'in ona, "Senin huzurunda halkın aşağı tabakasından biri ile Ömer eşit olmazsa, hiçbir zaman hâkimliğe lâayık olamazsın" dediği, çeşitli İslâm tarihi kaynaklarında geçmektedir (Beyhakî, 2011, XX, 404; Kandehlevi, 1977, II, 684). Halife Ömer (r.a), ilk etapta kendi lehinde görülen durumu kabul etmeyerek, adâletten yana tavır sergilemiştir. İşte bu nedenle Allah Rasûlü'nün (s.a), "*Yönettikleri insanlara, ailelerine ve sorumlu oldukları kişilere karşı adâletli davrananlar, Allah katında, Rahmân'ın yanında nurdan minberler üzerinde ağırlanacaklar*" (Müslim, İmâre, 18; Nesâî, Âdâbü'l-kudât, 1) müjdesini elde edeceklerin başında, hiç şüphesiz Hz. Ömer olacaktır. Adâlet sadece mahkemede görülmez, yaşamın her sahasında olması gerekir. Devlet görevlileri milletine, yöneticiler memurlarına, ebeveynler çocuklarına, öğretmenler öğrencilerine, satıcılar müşterilerine, işverenler işçilerine, ev sahipleri kiracılarına, kısacası herkes muhatabına karşı âdil olmalıdır. Zira bunlardan her biri toplumun bir kesimine karşı "adâleti gözetmesi gereken" kişi konumundayken, bir başkası karşısında "adâlet arayan" durumundadır (Komisyon, 2013, IV, 414-5).

Hz. Ömer, kendi devrinde adâlet, huzur, emniyet ve iç barışı temin etmiştir. Nitekim Basra valisi Ebû Musa el-Eş'ari'ye (ö. 42/662-663) yazdığı ünlü mektubunda, adâletin ancak olgun bir akılla olduğunu, sağlam bir akla sahip olmayan bir liderin yönetiminden hayır beklenemeyeceğini, adâletinde, meclisinde ve davranışında halkı eşit tutması gerektiğini, böylece güçlü olanın senden yandaşlık umamayacağını ve zayıf olanın da senin adâletinden ümit kesemeyeceğini (Gazzâlî, 1988, 23; Kazıcı, 1991, 111-2) bildirmiştir.

¹ **Mütevâtir Hadis:** "Yalan üzerine birleşmeleri aklın ve âdetin mümkün olmayacak kadar çok kimsenin, senedinin başından sonuna kadar birbirlerinden rivâyet ettikleri hadis" (Aydınlı, 1987, 120).

² **Garîb Meşhûr Hadis:** "Başlangıçta bir veya birkaç tabakada, bir râvînin tek başına rivâyet etmiş olmasına rağmen, sonradan her tabakada birçok kimse tarafından rivâyet edilmiş olan hadis. Meselâ bu hadisi Hz. Ömer'den sadece Alkame b. Vakkâs, Alkame'den sadece Muhammed b. İbrahim, Muhammed'den sadece Yahya b. Saîd el-Ensârî rivâyet etmiş iken, bu sonuncu zattan birçok kimse rivâyet etmiştir" (Aydınlı, 1987, 60-61).

Özellikle Hz. Ömer'in bir gece etrafı kontrol ederken, "Sokakta bırakılmış bulunan bir keçinin benden sorulacağından korkarım" ifadesi, onun icraat ve adâletini göstermektedir (Gazzâlî, 1988, 17).

Diğer tarafın Ebû Musa el-Eş'arî, ganimeti dağıtırken bir kişinin hissesini noksan verdi. O da ayağa kalkıp kendisine noksan verildiğini, payının tamamlanmasını talep etti. Bu durum üzerine Ebû Musa, o şahsa yirmi dayak vurup başını da tıraş etti. Adam da kesilen saçlarını Hz. Ömer'e götürdü. Makamına vardığında cebinden saçları çıkartarak Hz. Ömer'in önüne koydu. Hz. Ömer'in "Niçin böyle yapıyorsun? Sana ne oldu?" sorusuna karşılık olup biteni ona nakletti. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebû Musa'ya şu mektubu yazdı:

"Selam üzerine olsun! falan oğlu filan bana şunları anlattı. Ben de sana yemin verdiriyorum ki, eğer bu işi bir topluluk içerisinde ve herkesin gözü önünde yapmış isen, o adam da aynı şekilde bir topluluk içerisinde sana kısas uygulayacaktır. Yok eğer bunu تنها bir yerde yapmış isen, o da تنها bir yerde sana kısas uygulayıp başını da tıraş edecektir". Mektup Ebû Musa'ya verildiğinde bir mekâna oturarak, "Gel kısasını yap ve başımı da tıraş et!" dedi. Şahıs da, "Ben Allah rızası için seni affettim!" ifadesini kullandı (Muttakî, 1981, XV, 79; Kandehlevî, 1992, II, 146-147).

Müslümanlardan bir kişi Şam'da zimmîlerden birisini öldürmüştü. Hâdise o sırada Şam valisi olan Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'a (ö. 18/639) bildirildi. O da bu mesele hakkında Hz. Ömer'e bir mektup yazdı. Hz. Ömer ona şu cevabı yolladı: "Eğer o kişi adam öldürme işini âdet edinip Yahudiye de bilerek öldürmüşse, boynunu vurdur. Yok eğer kaza sonucu olmuş bir şeyse, onu dörtbin dinar diyet ödemeye mahkum et!" (Beyhakî, 1992, VIII, 33; Kandehlevî, 1992, II, 151). Bu olay bize, zimmîlerin can emniyetinin de koruma altına alındığını göstermektedir.

Diğer taraftan Rum Meliki Kayser, Hz. Ömer'in durumunu öğrenmek ve sözlerini dinlemek üzere bir elçi gönderir. Elçi Medine-i Münevvere'ye geldiğinde halka, "Melikiniz nerededir?" diye sorar. Onlar da "Bizim melikimiz yok, emirimiz var. Fakat kendisi şu anda şehir dışına çıktı" derler. Bunun üzerine elçi tarif edilen yere gider. Bir de bakar ki Hz. Ömer, güneşli bir havada kızgın bir toprak üstünde, ridasını başının altına koymuş, yanaklarından terler aktığı halde uykuya dalmış. Elçi bu durumu görünce, kalbinde bir huşu oluşur. Kendi kendine; "Çağının bütün krallarının heybetinden tiril tiril titredikleri bir adam, böyle bir durumda bulunuyor ha! Fakat ey Ömer! Sen adâletin sayesinde emniyettesin ki, rahat uyuyorsun. Halbuki bizim hükümdarlarımız zulüm yaptıklarından, etraflarında muhafız olmadan bir yere çıkamazlar, devamlı uykusuz, huzursuz, rahatsız ve korku içindedirler. Şehadet ederim ki, dininiz hak, yolunuz ve adâletiniz doğrudur. Şayet elçi olarak gönderilmemiş olsaydım, elbette Müslüman olurudum. Fakat yakında tekrar dönüp İslâm'ı kabul edeceğim" diyerek dönüp gider (Gazzâlî, 1988, 18). Aynı şekilde, Hz. Ömer hac zamanlarında valilerini makamına çağırır ve daha sonra hac ibadeti için farklı beldelerden gelen insanları, bir mekânda toplayarak şöyle seslenirdi: "Ey insanlar! Ben idarecilerimi mallarınızı alıp sizleri dövmeleri ve namus ve haysiyetinizi ayaklar altına almaları için göndermedim. Onları, aranızda hakem olup ganimeti paylaştırmaları için gönderdim. Eğer içinizde, idarecilerinizden zulüm ve haksızlık görenler varsa kalkıp söylesinler." Böyle bir toplantısında, insanlardan biri ayağa kalkıp, "Ey Mü'minlerin Emîri! Senin falan valin bana yüz sopa vurdu!" deyince adâlet timsali Ömer (r.a) valiye, bu şahsa neden vurduğunu sordu ve o şahsa da, "Kalk, sana ne kadar vurmuşsa, sen de ona o kadar vur!" buyurdu. Bu söz üstüne Amr b. Âs ayağa kalkıp, "Ey Mü'minlerin Emîri! Eğer böyle yapacak olursan, şikâyetlerden başını alamazsın. Senden sonra gelecek olan halifeler için de, bir âdet koymuş olursun!" dedi. Halife Ömerü'l-Fârûk (r.a) da, "Kısas hükmü vermeyecekmişim öyle mi? Halbuki ben Hz. Peygamber'in kendisi için bile kısas uyguladığını gördüm" dedi. Amr b. Âs ise, "Onu bize bırak da razı edelim!" deyince, Hz. Ömer, "Yapabilirsiniz razı ediniz" buyurdu. Amr, her sopya karşılık iki dirhem olmak üzere, toplam iki yüz dirhem verip şahsı razı etti (İbn Sa'd, 1990, III, 223; Kandehlevî, 1992, II, 144).

Yine cuma günlerinin birinde Hz. Ömer, Mekke'ye gelip doğrudan Cuma namazı için Kâbe'ye gitmeden, Dâru'n-Nedve'de hırkasını çıkarıp astı. Astığı yere bir güvercin gelip hırkasına konunca, Hz. Ömer güvercini oradan uzaklaştırdı. Güvercin ise farklı bir mekâna yerleşti. Tam bu sırada bir yılan güvercini yakaladı ve öldürdü. Cuma namazı bitince insanlar, Hz. Osman'la (ö. 35/656) beraber, Hz. Ömer'in yanına gittiler. O (r.a) halka, hâdiseyi anlatarak, güvercinin ölümüne sebep olduğunu ve vicdan azabı çektiğini söyledi. Onlara da, "Siz bu konuda ne dersiniz?" buyurdu. O anda Nafi b. Abdî'l-Haris Hz. Osman'a (r.a) hitaben, "Sen ne dersin ey Osman? Emîrü'l-Mü'minîn kefâret olarak, üç yaşına basmış beyaz bir keçi kurban etsin mi?" dedi. Osman Zinnüreyn de, "Bence de çok uygundur" buyurdu. Bu durumda Hz. Ömer, zikredildiği gibi bir keçi kurban etti (Şafîî, 1980, 47; Kandehlevî, 1992, II, 154-155).

İfade edelim ki, Hz. Osman ve Hz. Ali (ö. 40/661) de aynı yolu izlemişlerdir. Fakat daha sonraları adâletten sapan yöneticiler olmuşsa da sadece onlardan adâletli olanlar övülmüştür. Hatta “Mülk (devlet) şirkle devam etse de zulümle devam etmez” sözü, kelâm-ı kibar olarak söylenmiş ve İslâm dünyasında yaygınlaşmıştır. Zaten asıl dava, “Mahkeme-i Kübrâ’da” görülecektir. Bu son mahkemede, taraflar arasında yanlış karar verenler de Allah Teâlâ’nın huzurunda bulunacaklardır. İslâm’da en kutsal değer, kul hakkıdır. Bedir şehitleri için sahabenin, “Yâ Rasûlallah bunların bütün günahları afv oldu mu?” sorusuna, İslâm tarihinden bildiğimiz “Kul hakkı hariç” cevabı dikkat çekicidir. Bu cevap İslâm’ın, kul hakkı üzerinde nasıl hassasiyetle durduğuna en açık bir delildir (Gazzâlî, 1988, 18).

Hz. Osman bir gün kölesini çağırarak ona, “Hatırlıyor musun, bir keresinde senin kulağını çekmiştim? Şimdi sen de benimkini çek de ödeşelim” dedi. Köle de onun kulağını tutup çekmeye başladı. O çekerken Hz. Osman şöyle diyordu: “Daha sert çek. Çünkü bu dünyadaki kısas, âhirettekinin yanında hiç mesâbesinde kalır” (Muhibbüddin et-Taberî, ts., III, 45; Kandehlevi, 1992, 154). Aynı şekilde Hz. Ali’nin hilâfet yıllarında, o (r.a) Sıffin savaşında bir zırhını kaybetmişti. Savaş dönüşü zırhını bir yahudide görünce, bu zırhın kendisine ait olduğunu söyledi. Yahudi, zırhın kendisinin olduğunu iddia ederek vermedi. Dâvâ Kadı Şureyh’e (ö. 80/699?) intikal etti. Kadı Hz. Ali’ye, zırhın sana ait olduğunu gösteren delilin var mı? diye sordu. O (r.a), oğlu Hz. Hasan (ö. 49/669) ile, azadlı kölesi Kanber’i şahit gösterdi. Kadı Şureyh, oğlun baba hakkındaki şahitliği makbul değildir dedi. Hz. Ali hayretle, cennetlik olan bir kimsenin şahadetinin nasıl makbul olmadığını sordu. Sözüne devamlı, ben Rasûlullah’ın (s.a), Hasan ve Hüseyin (ö. 61/680) cennet ehlinin gençleridir (Tirmizî, Menâkıb 30) buyurduğunu işittim. Kadı Şureyh, durum ne olursa olsun, kanunun kendisine çizdiği yoldan, kıl kadar ayrılmıyor, başka şahit istiyordu. Halbuki Halife Hz. Ali ve oğlu Hz. Hasan’ın, haksız bir dâvâda bulunabileceği kimsenin aklına gelmezdi. Bu azametli adâlet örneği karşısında, en çok şaşırın Yahudi olmuş, “Halife beni kadısının huzuruna götürdü. Kadısı kendi aleyhine hükmetti. Ey Halife! Zırh senin zırhındır” diyerek kelime-i şehâdet getirmiştir (Hamidullah, 1980, II, 987). İşte devleti devlet yapan husus, prensiplerde en küçük bir taviz vermemek ve kanun karşısında herkese eşit muamelede bulunmak anlayışıdır. Hz. Ali konu ile ilgili şu vecizeyi söylemiştir: “Yerdeki hâkim, yukarıda bulunan hâkim (Allah) ile karşı karşıya geldiğinde vay haline! Yalnız adâletli olan, arzusuna göre hükmetmeyen, yakınlarının tarafını tutmayan, tamahkârlık ve korkudan dolayı hükmünü değiştirmeyen, Yüce Allah’ın kitabını aynası yapan, gözünü ona diken ve içindekilere göre hükmeden kimse, bunun dışındadır” (Gazzâlî, 1972, 16).

Yine Hz. Ali ile ilgili şu olay da ilginçtir: Birisi Arap, diğerleri de, onun tarafından azat edilmiş iki kadın, yardım talep etmek üzere Hz. Ali’ye geldiler. Halife Ali (r.a), her birine birer kile yiyecek, kırkar dirhem verilmesini emredince, Arap ırkından olan kadın, “Ey Mü’minlerin Emîri! Bana, şu Acem kadınlara verdiğin kadar mı veriyorsun? Halbuki ben Arap asıllıyım, onlar ise Acem’dirler (Arap olmayan bireylerdir)” ifadesini kullandı. Hz. Ali ise, “Allah’ın kitabına baktım ve orada Hz. İsmail’in evlatlarının, Hz. İshak’ın evlatlarından üstün olduklarına dair, bir şey görmedim (Allah katında Arap ile Acem arasında hiç bir fark yoktur)” dedi (Beyhakî, 2003, VI, 567; Kandehlevi, 1992, II, 155-156). Aynı şekilde, Ca’de b. Hübeyre (r.a), Hz. Ali’ye gelerek şunları söyledi: “Ey Mü’minlerin Emîri! Sana iki kişi geliyor; birisi seni canından ve malından daha fazla seviyor, diğeri ise elinden gelse seni boğmak istiyor. Sense tutup düşmanın lehinde, dostunun aleyhinde hüküm veriyorsun. Bu nasıl oluyor?” Hz. Ali onun göğsüne dokunarak, “Eğer benim gönlüme bırakılmış olsaydı, böyle yapardım ancak hüküm Allah’ındır!” dedi (İbn Asâkir, 1995, IXII, 488; Muttakî, 1981, V, 774; Kandehlevi, 1992, II, 156). Bütün bu olaylardan anlaşılan husus, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn döneminde, adâletin hem Müslümanlara, hem de gayr-ı müslimlere tavizsiz uygulanmış olduğudur.

İfade edelim ki sosyal adâlet, kısa süreli bile olsa, sonraki devirlerde de, bütün İslâm âleminde uygulanıp muhtelif vesilelerle varlığını izhâr etmiştir. Bunlardan Halife Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720), asrının adâlet ve insaf bakımından, zühd ve ihsan yönünden en önemli siması, Hz. Ömer’in torunu ve onun yolunda yürüyen en önemli bir şahsiyettir. O (r.a), adâleti yerine getirmek ve zulüm kapılarını ortadan kaldırmak hususunda, son derece hassasiyet göstermiştir. Yönetime geldiğinde, bozulan adâlet nizamını yeniden düzeltmiştir (İbn Esir, 1997, II, 103). Halife Ömer b. Abdülaziz (r.a), bir gece mum yakıp gıda defterlerini tetkik ederken, o anda oğlu yanına girer, ev ihtiyaçlarını babasına arz eder. O zaman Ömer b. Abdülaziz (r.a) oğluna: “Mumu söndür. Çünkü bu mum hazinenindir. Biz şimdi halkla ilgili değil, kendimizle ilgili bir şey konuşacağız. Bu durumda mumu kullanmaya Allah’ın izni yoktur” der. İşte adil

başkan budur. Devlet malzemesini şahsî işlerinde kullanmaktan böylece sakınmakta ve kendini korumaktadır (Gazzâlî, 1972, 56-7).

Rivayete göre, Ömer b. Abdülaziz (r.a), halife seçildiği zaman Hasan Basri'den (r.a), adâletli devlet başkanının niteliklerini öğrenmek ister. Hasan Basri (r.a), ona şu cevabı verir: "Ey Mü'minlerin emiri! Adâletli devlet başkanı, vücutta kalb mesabesindedir. Onun sağlıklı olmasıyla, bütün vücut sağlıklı olur. Onun sağlığını kaybetmesiyle, bütün beden de sağlığını kaybeder" (İbn Abdırabbih, 1978, I, 33). Yine Ömer b. Abdülaziz'in (r.a), halifelîği döneminde, Semerkant'tan bir heyet gelir ve Kuteybe b. Müslim'in (ö. 96/715), haksız şekilde şehirlerine girdiğini ve Müslümanları oraya yerleştirdiğini söyleyerek şikâyetle bulunurlar. Ömer b. Abdülaziz (r.a) de, komşu vilayetlerden birinin valisine mektup yazarak, heyetin şikâyet ettiği hususu kadiya bildirmesini, şayet kadı, onların haklı olduğuna karar verirse, Müslümanların Semerkand'dan çıkarılmasını emreder. Dava Müslümanların kadısına arz edilince, kadı Müslümanların şehirden çıkarılmalarına hükmeder. Semerkandlılar İslâm'ın ve Müslümanların adâleti karşısında hayrete düşerler ve gönüllü olarak İslâm'a girerler (İbn Esir, 1997, V, 115). Görüldüğü gibi, ordu komutanı tarafından yapılan bireysel bir hata, İslâm halifesinin duruma müdahale etmesiyle giderilmekte ve böylece haksızlığa uğrayanların hakları iade edilmektedir.³

Öte yandan bir gün Halife Harun Reşid (ö. 193/809), meşhur mutasavvıf Şakîk-i Belhî'yi (ö. 194/810) görür ve kendisine bir tavsiyede bulunmasını ister. Şakîk (r.a) ona şöyle der: "Sana gereken, üzerine farz olan şekliyle adâletli davranman ve adâlet sahibi olmandır. Çünkü Allah (c.c), devlet başkanı olman dolayısıyla seni ilk defa, adâletten hesaba çekecektir. Ey Mü'minlerin emiri! Yüce Allah seni, Hz. Ali'nin yerine oturttu ki, ondan istediği gibi, sende de ilim ve adâletle amel etmeni ister. Bu söylenenleri yapmazsan, ateşe girenlerin lideri ve helâke uğrayanların öncüsü olursun" (Gazzâlî, 1972, 19). Özellikle meşhur hukukçu Ebû Yusuf'un (ö. 182/798), Halife Harun Reşid'e (r.a) yazdığı mektubu, burada zikretmek yerinde olacaktır: "Sana yakınlığı bulunsun bulunmasın, herkese aynı muameleyi yap" ve "Senin teb'anın refahı, ancak ilâhi hukuku tatbik, adâletsizliği bertaraf etmenle mümkündür" (Ebû Yusuf, 1982, 4, 6; Çapra, 1993, 29).⁴

Diğer taraftan Müslümanlar, idarelerinde uyulması gereken adâlet prensibine büyük önem vermişlerdir. Yazılı ve sözlü olarak, geniş bir adâlet kültürü oluşmuştur. Osmanlı hükümdarları, yöneticilerin halka zulüm yapmamalarını önlemek için, "adâletnâme" adı verilen fermanlar yayınlamışlardır. Bu fermanlardaki emirlere uymayan memurlar, şiddetle cezalandırılmışlardır. Ayrıca, devletin bir faaliyetinden dolayı zarara uğrayan vatandaşın, mezâlîm mahkemelerine başvurarak uğradığı zararın ödenmesini isteme hakkı vardır (Karatepe, 1996, 114). Buradan hareketle ahlâkî bir erdem olarak adâlet, bireysel ve toplumsal çerçevede itimat, denge, itidal ve âhengi sağlamaktadır. Adâlet ilkesini içselleştiren ve tatbik eden şahıslar, faziletli ve şerefli bireylerdir. Zaten aynı hâl, adâletle idare edilen bireylerin, ictimâî tatbikâtına da yansır. Bunun tersine, adâletle ilgili görevlerini icra etmeyen birey ve toplumların bir tarafı, dâima eksik kalmış demektir. Nitekim Kur'an'da, doğru yoldan sapan ve adâleti emretmeyenler, "dilsiz, yetersiz ve görevini yerine getirmekten âciz" (Nahl, 16/76) kişilere benzetilmiştir.

İfade edelim ki, İslâm toplumu, dâreyn saadeti ve rızâ-yı Bâriye, sadece hukukun, adâlet ve musâvâtın hâkim olduğu yerlerde ulaşabileceklerdir. Bu anlamda her Müslüman, insanlara ve diğer yaratılmışlara, hukuk ve adâlet ilkelerine göre davranmalıdır. Bunun yanı sıra dostluk, kardeşlik ve sırdaşlık gibi nitelikler, İslâm toplumunu birlikte ve ayakta tutan diğer mühim değerlerdir. Kur'an-ı Kerim; soy, renk vb. herhangi bir farklılık gözetmeden, İslâm kardeşliği müşterek paydasında, hukuk ve adâlet karşısında musâvât mihrinde oluşacak bir toplumu öngörmektedir. Nitekim mü'minlerin, bu öngörüye yaşama geçirecek manevî güçleri ve birikimleri vardır. Çünkü bu adâlet tanımının dışında kalan bir toplum öngörüsü ve teşkili, başta mü'minler olmak üzere insanoğluna huzur ve mutluluk getirmeyecektir (Ersöz, 2016, 24-5).

Sonuç

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnet/hadislerindeki, bireye değer veren, insanların hukukunu muhafaza etmeye müteveccih, musâvât ve adâleti dikkate alan esaslar oldukça önemlidir. İslâm dininin ortaya koyduğu adâlet anlayışı, her türlü yarar, ayrıcalık ve insanî zaafardan irak bir tatbikâti

³ Geniş bilgi ve örnekler için bkz. (Gazzâlî, 1972, 56-7 vd.; İbn Esir, 1997, V, 115 vd.).

⁴ Halife Harun Reşid dönemindeki adâlet örnekleri için bkz. (Ebû Yusuf, 1982, 4-6 vd.; Gazzâlî, 1972, 19 vd.).

gerektirmektedir. Aynı şekilde adâlet prensibi, herhangi bir kin, öfke veya aşırı sevgi gibi hislerin etkisi altında kalmadan uygulanmalıdır. O halde öncelikle mutlu, huzurlu, istikrarlı ve emniyetli bir toplum için adâletin sağlanması şarttır. Çünkü adâlet hem bireyin, hem sosyal tekâmülün, hem de insanca yaşamın bir güvencesidir. Toplumdaki güven buhranının, tedirginlik ve huzursuzlukların büyük ölçüde menşei, itimatsızlık, emniyetsizlik ve adâletsizliktir. Aynı zamanda iktisadî ve sosyal büyümeyi engelleyen gücün de sebebi, itimatsızlık, emniyetsizlik ve adâletsizliktir.

İnsanoğlu menfaatine düşkün bir varlık olduğu için, adâletin gerçekleşmesinde en önemli unsur, bizzat onun kendisidir. Devlet idaresinde adâleti icra etme görevini yüklenenler, daima daha iyiyi, daha güzeli aramalı, halkı yaralayıcı, âme vicdanını zedeleyici davranışlardan ve kararlardan kaçınmalı, adâletin insan için, millet için var olduğunu kabul etmeli ve adâletin tesisini sağlamalıdır. Zira adâletin uygulanmaması, toplumların birliğini bozan, insanlar arasında düşmanlıklar ve intikam duygularını meydana getiren, kin ve husumetler doğuran korkunç bir tehlikedir. Dolayısıyla bu tehlikelerin ürünleri de kinler ve husumetler olacaktır. Adâletin hâkim olmadığı yerde, bireysel ve sosyal hastalıkların yayıldığını; sonuçlarının ne kadar yıkıcı ve pahalı olduğunu ve tedavisinin uzun zaman aldığını geçmişte olduğu gibi, günümüzde de en acı şekilde görmekteyiz. Demek oluyor ki, adâletin tesisi ne kadar zor ise, devam ettirmek de o derece sabır ister. Bunun için uygulama ve tecrübe önemlidir. İnançımız gereği bu tecrübenin tepe noktasında, Hz. Peygamber yer almaktadır.

Bu çalışma ile hedeflediğimiz hususlardan birisi de, içinde bulunduğumuz maddî ve manevî yaraların bir sebebinin de uygulama ve idaredede "adâletsizlik" olduğunu tespit etmek diyebiliriz. Bu ölçüyü yeniden ikame etmeye ihtiyacımız vardır. Bunu da yeniden tesis etmenin en güvenilir ve güçlü yolu, yaşadığı dönemi "Saadet Asrı" yapan nebevî tecrübedeki anlayışı hayata geçirmektir. Adâlet ilkesinin devlet ve toplumlar için ifade ettiği anlam ve değerden hareketle, makalede konu, adâletin tesisine yönelik en ideal ve en mükemmel ilke ve örnekler sunan ve uygulamalarda bulunan Hz. Peygamber'in sünneti ve hadisleri çerçevesinde, ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Makalede öncelikle adâlet kavramının mahiyeti, anlamı ve önemine temas edilmiş olup, ayet ve hadisler çerçevesinde adâlet ilkesinin farklı boyutlarına dikkat çekilmiştir. Adâletin Kur'an-ı Kerim ve sünnet/hadisler bağlamında ilâhî, hukukî, sosyal, iktisadî ve uluslararası adâlet gibi çeşitleri olduğu müşahade edilmiştir. Bu çalışmada adâletin önünde duran engeller arasında; kendisini ve yakınlarını kayırma, heva-hevese uyma ve şirk koşma, kin-öfke duyma ve zulmetme, din ve inanç farkına değinilmiştir. Elbette adâletin tatbik edilmesinin önündeki engeller, aynı zamanda zulmün sebepleridir ve sayıları bunlardan ibaret değildir. Burada sadece mezalime sebep olan bireysel ve toplumsal hastalıklara dikkat çekmek; bu çerçevede en çok rastlanılan olumsuzluklara temas etmekle yetinilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in yaklaşımları ve öğretileri ekseninde, değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu arada Hz. Peygamber döneminde ve sonrasında, adâletin tesisine yönelik bazı örneklerle ve uygulamalara yer verilerek, adâlet prensibinin pratiğe nasıl yansıdığı ortaya konulmuştur.

Bugün, devletlerin her konuda çıkarlarını ön plâna aldıkları bir gerçektir. Bu da güçlü devletlerin, zayıf devletlere zulüm etmelerini doğurmaktadır. Dolayısıyla hak, adâlet ve barış temelleri üzerine kurulacak bir dünyanın inşasında, adâletin esas alınması gerekir. Bunun da gerçekleşmesi için, Müslümanların güçlenerek hem kendileri, hem de diğer mazlum milletler için de adâletin uygulanmasından başka çıkar yol bulunmamaktadır. On dört asır önce, Hz. Peygamber'in uygulamaya koyduğu adâlet prensibi ile, günümüzde belirlenen, ancak uygulanamayan adâlet anlayışı ve İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesi, büyük ölçüde birbirleriyle örtüşmektedir. İster ulusal, ister uluslararası olsun adâlette, denge şarttır. Denge kurulmadığı zaman hak ve adâlet yerine gelmiş sayılmaz. Bunun için adâletin sembolü terazi olmuştur.

Çağımızı Saâdet Asrı'na götürmek mümkün olmadığına göre, Asr-ı Saâdet'in evrensel mesajlarını, asrın idraki anlayışıyla zamanımıza taşıyabilmenin, ne kadar gerekli olduğu hususu, adâlet ilkesi bağlamında da önemini ve değerini muhafaza etmektedir.

KAYNAKÇA

Kur'an-ı Kerim.

Abdurrazzak, b. Hemmam (ts). *el-Musanef*. thk. Habiburrahman el-A'zami, Beyrut.

Abdülmannan, Muhammed (1989). *İslâm Ekonomi Toplumunun Kuruluşu I*. trc. Ahmed Saidoğlu, İstanbul.

Açıkel, Yusuf (2002). *Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarından 'Müsâvât'*. (ss. 415-439), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

_____ (2006). *Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarından 'Adâlet' Prensibi*. (ss. 69-79), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Ahmed, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (1413/1992). *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa (1396/1976). *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*. İstanbul.
- Akyüz, Ali (2006). *Yaşayan Kur'ân Hazreti Peygamber*. İstanbul: Ensar Neşriyat
- Akyüz, Vecdi (1998). *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*. İstanbul.
- Arvâsi, Seyyid Abdülhâkim (2019). https://yenisehir.fandom.com/tr/wiki/Adl-i_%C4%B0l%C3%A2h%C3%AE.
- Atik, M. Kemal (1996). Güvencemiz Adâlet. *Diyanet Aylık Dergi*, S. 71, s. 44-45.
- Atmaca, Veli (2000). Hadisleri Bakımından Siyasetnâmeler (I). *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, s. 357-370.
- _____ (2003). Hadisleri Bakımından Siyasetnâmeler (IV) -Ebû'n- Necib'in en- Nehcû'l- Meslûk'unda Yönetilenlerle İlgili Rivayetler-. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, s. 45-56.
- Aydın, Ali Rıza (1996). *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydınlı, Abdullah (1987). *Hadis İstihlaları Sözlüğü*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Bardakoglu, Ali (1997). Hak. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (c. 15, ss. 139-151.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayraktutar, Muammer (2012). 'Arabın Arap Olmayana Takvâ Dışında Bir Üstünlüğü Yoktur' Hadisinin Hz. Peygamber'e İsnâdına Yönelik Fazlur Rahman'ın Eleştirileri ve Değerlendirilmesi. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 1, s. 31-80.
- _____ (2019). Ticâret Ahlâkı. *Bireysel ve Sosyal Hayatta Hadis I*, İstanbul: Lisans Yayınları.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (1956). *Fütuhu'l-Büldan*. neşr. Salahuddin el-Müneccid, Kahire.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî (1424/2003). *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata, 3.Baskı, y.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- _____ (1432/2011). *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdülmuhsin et-Türkî, y.y.: İslâmî Araştırmalar Merkezi.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (1413/1992). *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Cemaeddin, Seyyid Abdullah (1995). *İslâm'da İdare ve Siyaset*. haz. A. Kadir Kabakçı-Erol Bayraktar, İstanbul.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif (1403/1983). *et-Ta'rifat*. thk. İbrahim el-Ebyarî, Beyrut: Dâru'r-Riyazi't-Turas.
- Çağrı, Mustafa (1988). Adâlet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (c. 1, ss. 342-343). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çapra, Ömer (1993). *İslâm'da İktisadî Nizam*. trc. Hulusi Yavuz, İstanbul.
- Deylemî, Ebû Şüca' Şirveyh b. Şehredâr b. Şirveyh ed-Deylemî (1406/1986). *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*. thk. Said b. Besyûni Zeğlûl, Beyrut.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (1413/1992). *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ebû Yusuf (1982). *Kitabü'l-Harac*. trc. Ataullah Efendi, sad. İsmail Karakaya, Ankara.
- Ebû Zehra, Muhammed (1993). *İslâm'da Toplum Düzeni*. çev. Nurettin Demir, M. Vesim Taylan, İstanbul.
- _____ (1997). *Son Peygamber Hz. Muhammed*. trc. Mehmet Keskin, İstanbul.
- _____ (ts.). *İslâm'a Davet*. trc. Maşuk Aydın, Ankara: Bileşik Yayınları.
- Erdoğan, M. Sabri (1994). *İslâm Ekonomisinde Gelir ve Sermaye*. İstanbul.
- Ersöz, Resul (2016). Kur'ân'a Göre 'Hakk' ve 'Adâlet' Kavramları Bağlamında İslâm Toplumunun İctimâî Değerleri. *Afyon Kocatepe Ü Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, s. 1-27.
- Esed, Muhammed (1996). *Kur'an Mesajı*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Eskicioğlu, Osman (1996). *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gannuşî, Raşid el-Gannuşî (1996). *İslâm Toplumunda Vatandaşlık Hakları*. çev. Abdülmecit Can, İstanbul.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (1409/1988). *et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasîhati'l-mülük*. Beyrut.
- _____ (1972). *Fezâilü'l-Enam min Resâli Hücceti'l-İslâm el-Gazâlî*. Tunus. (Fahrettin Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet*, Ankara 1995, s. 137' den naklen).
- Hamidullah, Muhammed (1980). *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ, İstanbul.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih (1404/1978). *el-İkdü'l-Ferîd*. 1.Baskı, y.y.: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Asâkir, Ebû Kasım Ali b. Hasan eş-Şâfiî b. Asâkir (1415/1995). *Tarihu Dimeşk*. thk. Amr b. el-Çarame el-Amrî, y.y.: Dâru'l Fikr.
- İbn Esir, İzzüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (1417/1997). *el-Kâmil fi't-Tarih*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, y.y.: Darü'l-Kütübü'l-Arabi.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askâlânî (ts.). *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. y.y: Mektebetü's-Selefiye.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed, b. Ebi Hâtim el-Büstî (1393/1973). *Kitabü's-Sikât*. 1. Baskı, Haydarabad: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye.
- İbnu'l-Kayyım, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr el-Cevziyye (1983). *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*. thk. Subhi Salih, Beyrut.
- İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (1413/1992). *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (ts.). *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sâdir.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin (1398). *Tehzîbü'l-ahlâk*. neşr. İbnü'l-Hatib, Kahire.
- İbn Sa'd, Muhammed (ts.). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru's- Sadr.
- _____ (1410/1990). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata, y.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Kâdi Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî (1965). *Şerhu Usûli'l-hamse*. Kahire.
- Kandehlevî, M. Yusuf (1977). *Hadislerle Müslümanlık*. trc. Ahmet M. Büyükcınar, A. Ömer Tekin, Ö. Faruk Harman, İstanbul: Kalem Yayınevi.
- _____ (1413/1992). *Hayatu's-Sahabe*. çev. Ali Arslan, , İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Kandemir, M. Yaşar (1979). *Örneklerle İslam Ahlakı*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Karaman, Hayreddin (1996). *İslâm'da İnsan Hakları*, İstanbul: Ensar Neşriyat
- _____ (1988). Adâlet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (c. 1, ss. 343-344), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karatepe, Şükrü (1996). *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kazan, Ramazan (2009). *İslâm'ın Erenselle Değerlerinden Ahde Vefâ*, 1. Baskı, Ankara: Nobel Yayınları.
- Kazıcı, Ziya (1996). *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul.

- _____ (1991). *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul.
- Komisyon, *Hadislerle İslam* (2013). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Korkmaz, Fahrettin (1995). *Gazâlî'de Devlet*, Ankara.
- Mâlik b. Enes (1413/1992). *el-Muvatta'*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (ts.). *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Beyrut.
- Muhibbüddin et-Taberî (ts.). *er-Riyâdu'n-Nâdire fi Menakibi'l-Aşere*, 2. Baskı, y.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Muttakî el-Hindî, (1401/1981). *Kenzu'l-ummal*, y.y.: Müessesetü'r-Risâle.
- Münzirî, Zekiyüddin (1406/1986). *et-Terğîb ve't-Terhîb*, Beyrut.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccac (1413/1992). *el-Câmiü's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nesâî, Ebü Abdirrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî (1413/1992). *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el- Nüveyrî (ts.). *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Kâhire: Dâru'l-Kütüb.
- Özdemir, Metin (2013). *İlâhî Adâlet ve Rahmet Penceresinden Kötülük ve Musibetler*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Râgîb el-İsfahânî (ts.). *el-Müfredât, fi Çarîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Rayyis, Ziyauddin (1995). *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, trc. İbrahim Sarmış, İstanbul: Nehir Yayınları.
- Sakallı, Talat (1996). *Hadislerle İslâm'da Hoşgörü ve Kolaylık*, İzmir: Çağlayan Yayınları.
- Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Süyûtî (ts.). *el-Câmiü's-Sağîr*, Beyrut.
- Şafîi, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdris eş-Şafîi (1400/1980). *el-Müsned*, y.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Şeker, Mehmet (1991). *İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara.
- Tabbara, Afif A. (1981). *İlmîni Işığında İslamiyet*, Çev. Mustafa Öz, İstanbul: Kalem Yayınları.
- Taberânî, Ebü'l-Kasım Süleyman b. Ahmed et Taberânî (1415/1995). *el-Mu'cemü'l-evsat*, Kahire: Dâru'l-Harameyn.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et- Taberî (1973). *Tarihu'r-Rüsül ve'l-Mülük (Taberi Tarihi)*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, trc. Mustafa Can, Konya.
- Temel, Ali Rıza (1995). *İslâm'da ve Batıda İnsan Hak ve Hürriyetleri*, İstanbul.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî (1413/1992). *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Topaloğlu, Bekir (1988). Adl, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (c. 1, ss. 387), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Türçan, Talip (2001). *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri -İslâm ve Batı Hukuk Düşüncesi Bağlamında Bir İnceleme-*, Ankara.
- Umara, Muhammed (1992). *İnsan Hakları*, trc. Asım Kanar, İstanbul: Denge Yayınları.